אטלס כרטא לתולדות עם ישראל בימי הביניים

חיים ביינארט

mont de
loqual deu dona la
ley amoysses

התוכן

מפלישות הברברים לאירופה עד מסעי הצלב

עד המגיפה השחורה

עד גירוש ספרד

עד פרעות ת״ח ות״ט ותנועת השבתאות

אטלס כרטא

ראשי תיבות

אב״ד	אב בית הדין
א״י	ארץ־ישראל
בי״ד	בית דין
האר״י	האלוהי ר׳ יצחק (לוריא)
השל״ה	הספר שני לוחות הברית (לר׳ ישעיה הלוי איש הורוביץ)
הש״ר	(הר״ש) ר׳ שמשון (בר׳ שמשון מקוצי)
יש״ר	יוסף שלמה רופא (מקנדיה)
מהר״ם	מורנו הרב ר׳ מאיר (בר׳ ברוך מרוטנברג)
סמ״ק	ספר מצוות קטן (לר׳ יצחק בר׳ יוסף)
ראב״ד	ר׳ אברהם בר׳ דוד
ראבי״ה	ר׳ אליעזר בר׳ יואל
ראב״ן	ר׳ אליעזר בר׳ נתן
רא״ש	ר׳ אשר (בר׳ יחיאל)
רדב״ז	ר׳ דוד בן זמרא
רח״ו	ר׳ חיים ויטל
ריב״א	ר׳ יצחק בר׳ אשר (הלוי)
ריב״ם	ר׳ יצחק בר׳ מאיר
ריב״ן	ר׳ יהודה בר׳ נתן
ריב״ק	ר׳ יהודה בר׳ קלונימוס (בר׳ מאיר משפיירא)
ריב״ק	ר׳ יהודה בר׳ קלונימוס (בר׳ משה ממגנצא)
ר״י הזקן	ר׳ יצחק (בר׳ שמואל)
ריה״ל	ר׳ יהודה הלוי
רי״ף	ר׳ יצחק אל־פאסי
ריצב״א	ר׳ יצחק בר׳ אברהם
רמב״ם	ר׳ משה בן מימון
רמב״ן	ר׳ משה בן נחמן
רמ״ה	ר׳ מאיר (בר׳ טודרוס) הלוי
רמ״ק	ר׳ משה קורדובירו
רס״ג	ר׳ סעדיה גאון
ר״ש	ר׳ שמשון (בר׳ אברהם משנץ)
רשב״א	ר׳ שלמה בן אדרת
רשב״ם	ר׳ שמואל בר׳ מאיר
רש״י	ר׳ שלמה יצחקי
שד״ר	שלוחא דרבנן (שליח של רבותינו)
שו״ת	שאלות ותשובות
ש״צ	שבתי צבי

ביאורי הסימנים

ישוב	•
ישוב ובו קהילה יהודית	✡
בית כנסת	🕎
כנסיה	†
נמל	⚓
מקום קרב	⚔
כיבוש עיר	⊖
פרעות ביהודים	✡
גירוש יהודים	⮌
עלילת דם	⁄
אוטו די פי ושריפת יהודים	🔥
מסע או התקפה	⟵
בריחה	⟵⟵
גבול ממלכה או מחוז	‧‧‧‧‧‧
קו הריקונקיסטה	▾▾▾▾

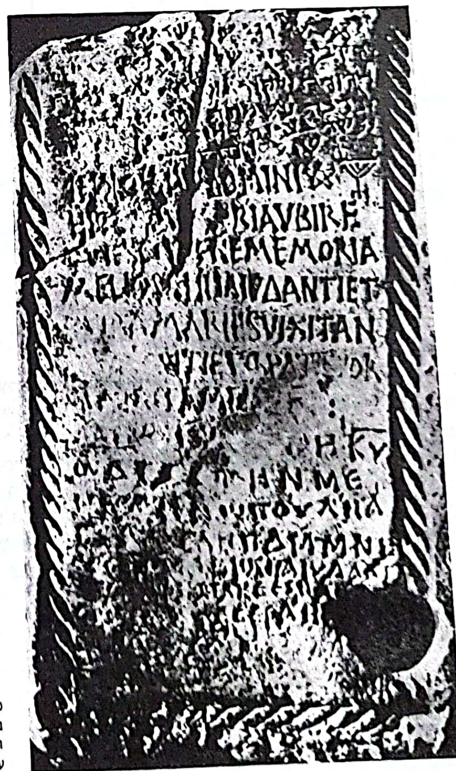
סימנים אחרים צורפו למפות לפי הצורך

הערות לשיטת הכתיב

בעיות רבות עמדו לפנינו בשאלות כתיב ותעתיק של שמות מקומות ושמות אישים. ככל שקיימת היתה לגביהם מסורת כתיב ותעתיק מימי הביניים ביקשנו לשמור מסורת זו. מכאן ימצא הקורא לעתים ששמות של מקומות מסוימים מתחלפים בזמן מן הזמנים. על דרך זו שמרנו על צורת תעתיק השמות בפולין־ליטא, מורביה ובוהמיה. בניקוד השמות הבאנו את המעט החכרחי לשם הקלת הקריאה. בשמות מלכים ושליטים השתדלנו לקיים את השם המקובל בלשון אותה מדינה. כך למשל, נכתב השם היינריך למלכי גרמניה; הנרי למלכי אנגליה; אנריקי למלכי קסטיליה.

כָּל גּוֹיֵי הָאָרֶץ
אֲפִלּוּ סְפִינוֹת הַבָּאוֹת מִגַּלְיָא לְאַסְפַּמְיָא
אֵינָן מִתְבָּרְכוֹת אֶלָּא בִּשְׁבִיל יִשְׂרָאֵל

יבמות ס"ג א

מצבת קבורתה של מליוסה
בת ר' יהודה ומרים שנתגלתה בטורטוסה,
הכתובת על גבי המצבה היא בעברית, לטינית ויוונית
על המצבה מופיעים סמלי המנורה וכוכב דמוי מגן דוד

הַיְּהוּדִים בַּחֲצִי־הָאִי עֲרָב
רֵאשִׁית הַמֵּאָה הַשְּׁבִיעִית

7

- - - דרכי מסחר
✡ ישוב שישבו בו יהודים
איזור גשמים
נאות מדבר
חולות

0 200 400 ק״מ

מִלְחֲמוֹת מֻחַמַּד בַּיְּהוּדִים
שְׁנַת 623 עַד 629

8

1
623 מוחמד מנצח את בני קוריט׳ה

2
624 בני קינוקאע נכנעים למצור של אנשי מוחמד לאחר 15 יום ונאלצים לצאת מן העיר

3
בני קינוקאע ממדינה מתעכבים כחודש באל־קורה ואח״כ ממשיכים צפונה ומשתקעים באדרעי

4
גם בני נציר מגורשים מן העיר והם בורחים לחיבר

5
625 בני קוריט׳ה מציעים תנאי כניעה לאחר 25 ימי מצור אך מוחמד מסרב. כ־600 גברים מוצאים להורג והנשים והטף נמכרים לעבדים

6
629 מוחמד כובש את חיבר אך מסכים להצעת שלום של היהודים. לפי ההסכם נשארים היהודים על אדמתם אך מתחייבים להעלות מחצית מיבולם כמס

0 50 100 ק״מ

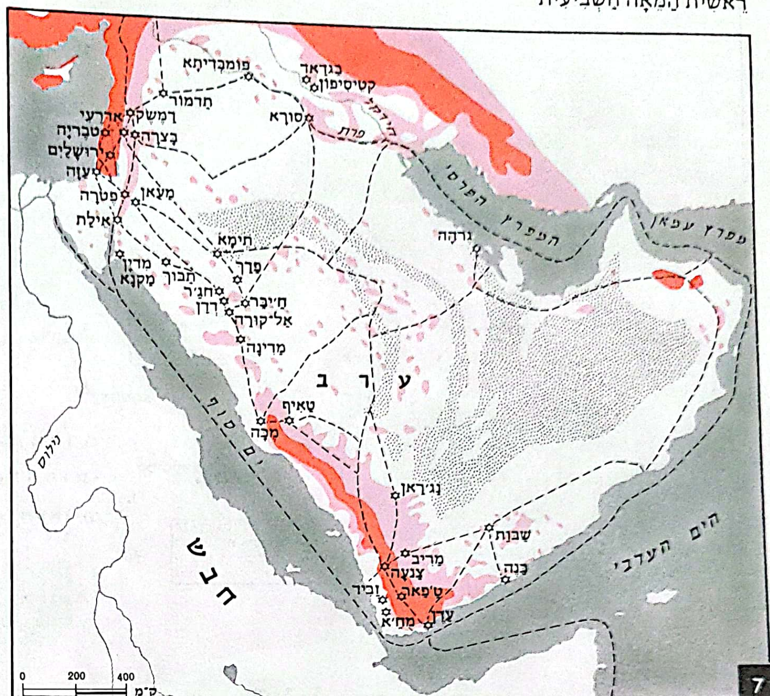
מועטות ידיעותינו על רֵאשיתו של היישוב היהודי בַּחֲצי האי עֲרָב. הֵיאחזויות של יהודים בִּנְאוֹת־מִדבָּר ובִמְרכּזים עירוניים, הֵחֵלּוּ ככל הנראה בַּמֵּאות הראשונות לַספירה הנוצרית. הם עסקו בְּחקלאות ובְמִסחר והיו מאוגדים בִּקבוצות מִשפחתיות, ולדעת חוקרים אחדים — בִּקבוצות שִׁבטיות. בחקלאות — עיקר פרנסתם על מַטָּעֵי דְקָלים; במסחר — הָיוּ שֶׁ... את שיטת האַ... במלאכה — היו בָּהם חָרָשֵׁי ברזל וצוֹרפֵי זהב וכ... מִשפחות שונות נִתייחדו על־פי עיסו... ...שׂיית בְּהַקָּפה אצל היהודים.

בְּמַדינה נִתְרַכּזו שבטים, שהגדול... השבטים היו שֶׁנִתייחסו על מוצא כ... על זה של הָעֲרָבים. כ־100 ק״מ מִצָּפוֹן... שריכּוּז זה אף עלה בּגודלו על זה... זה תפקיד חשוב בתולדות הא... ובִנְאות מִדבר אחֵרים כּפַּדַךְ ותֵי... לאחַר מותו של ד׳וּ־נוּאס. התושב... לִשְׁבטים בֵּדְוִים נודדים ובִקְרִבתם של... אך לַמְרות השפעתם של שני גורמים א...

הָעִיר מַדִינָה

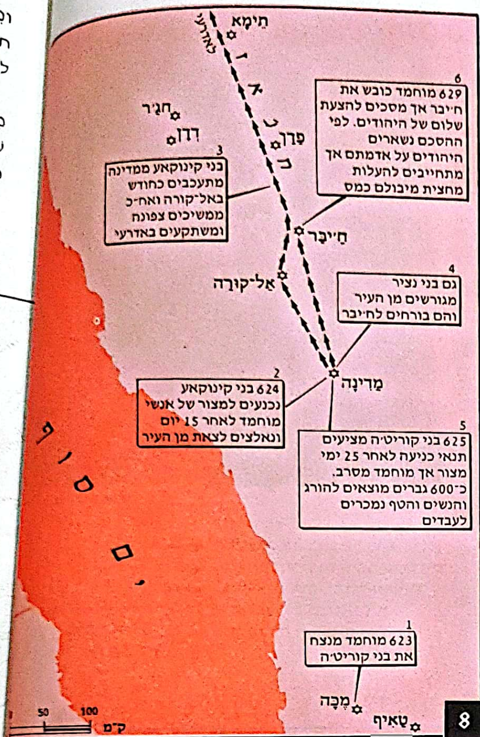
הַיְּהוּדִים בַּחֲצִי־הָאִי עֲרָב

רֵאשִׁית הַמֵּאָה הַשְּׁבִיעִית

מִלְחֲמוֹת מֻחַמַּד בַּיְּהוּדִים

שְׁנַת 623 עַד 629

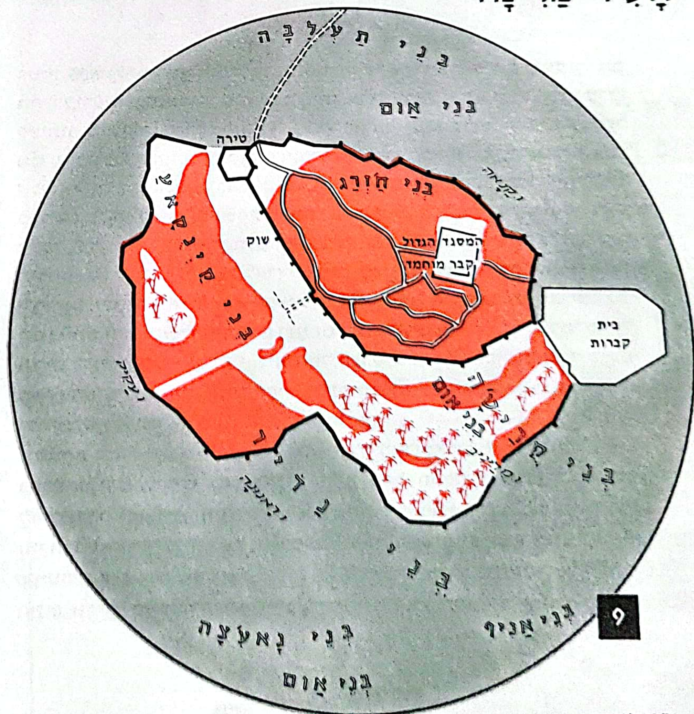

מועטות ידיעותינו על רֵאשִׁיתוֹ של היישוב היהודי בַּחֲצִי האי עֲרָב. הַיאחזו
של יהודים בִּנְאוֹת־מִדְבָּר וּבְמֶרְכָּזִים עירוניים, הֵחֵלוּ ככל הנראה בַּמֵא
הראשונות לַספירה הנוצרית. הם עסקו בְּחקלאות וּבְמסחר והיו מאוגדים
בִּקבוצות מִשפחתיות, ולדעת חוקרים אחדים — בִּקבוצות שִׁבטיות. בחקלאו
— עיקר פרנסתם על מַטָּעֵי דְקָלִים; במסחר — הָיוּ שֶׁפִּיתחוּ את שיטת הָאַשְׁרַאי
בַּמלאכה — היו בָּהם חָרָשֵׁי בַּרזל וצוֹרְפֵי זהב וכסף ומומחים לַעֲשִׂיית שִׁריונות
מִשפחות שׁונות נִתייחדו עַל־פִּי עיסוקיהן. מְסופר על מֻחַמַּד שהיה קוֹנֶה
בְּהַקָּפָה אצֶל היהודים.

בְּמַדינה נִתְרַכְּזוּ שבטים, שהגדולים בהם היו בְּנֵי נַדִיר, קֻרַיְטַ׳ה, קַיְנֻקָאעַ. בין
השבטים היו שֶׁנִּתייחסו על מוצא כהני ונקראו כאהנאן. מספר טירותיה
על זה של הָעֲרָבִים. כ־100 ק״מ מִצָּפוֹן לְמחוֹז מַדינה
שריכּוּז זה אף עלה בּגודלו על זה של מַדינה. עַל־אף
זה תפקיד חשוב בתולדות האומה. היישובים הי
וּבִנְאוֹת מִדבר אחֵרים כְּפַדַךְ וְתֵימָא, שימשו
לאחַר מותו של ד׳וּ־נוּאס. התושבים הי
לִשְׁבטים בֶּדְוִים נודדים וּבְקִרְבָתם של נַדִיר
אך לַמְרוֹת השפעתם של שני גורמים אל
המיוחד להם ולא נַעֲשׂוּ נַוודים כַּבֶּדְוִים שֶׁהֶחֱ
בְּשָׁנָה.

מֻחַמַּד קיווה שיצליח להעביר אל דתו
לָדַעַת שאין בכוחו לעשות זאת, הִכריז עליו
יחסי מֻחמד והיהודים הורעו בּמיוחד לאח
(בַּשָּׁנָה חשנייה של הַהִגְ׳רָה). עתה פנה נגד אויבי
שֵׁבֶט בני קַיְנֻקָאעַ, שֶׁיָּשְׁבוּ בְּמֶרְכַּז מַדינה, וְכָפָה עליהם ג
אל־קורח אל עֵבֶר הירדן, וְנִשְׁתַּקְעוּ בְּאֶדְרֶעִי. לפי מְקורות עַ
מִספרם על 750 איש, לְמַעֵט הנשים והטף. בין שְׁאָר השבטים שֶׁמ
בחם והִכְנִיעם ייזכר גורלו של שֵׁבֶט קֻרַיְטַ׳ה; הוא הִטִּיל עליהם מצור כָּבֵד ו
לִתְנָאֵי הַכְּנִיעָה שֶׁהִצִּיעוּ. בני קֻרַיְטַ׳ה קיוו לְחֶסֶד וַלְהֲגַנָּ
של מֻחַמַּד, אך נִחושה היתה הַחְלָטָתוֹ לְהַשְׁמִידָם.

הָעִיר מַדִּינָה

זו נודעת חשיבות מיוחדת בתולדות העם
תפקיד מַכריע בחיי האומה, והיה בכוחו
על ההֶגמוניה בחיֵי היהדות ולבַסוף אף

תמורה באֶמצָעֵי קיומה של יהדות בבל,
דומים לְאֵלה שעתידים היו לאַפיין את
ה ונושלה מן הקרקע; הוטלו עליה מִסים
חון הִרחיקו את העובד מֵעל אדמתו
ך זה נמשך בכל ימי הכיבוש הערבי.
ת מעיד רב משה גאון מַחסיא: "דְהָכָא
עי" (חֶמדה גְנוזה ס' ס"ה). הקהילות
הלכו והריכוזים בֶּערים גדלו ונִתרבו.
בגדאד.

הודיים שהַשפעתם הכַלכלית במִסגרת
קאים יהודים, שעָסקו במִסחר בִּקְנֵה
ן עֲמְרָם ויורשיהם אַחריהם, בני אַהֲרֹן
אַהֻוָז (בפָּרַס של יָמֵינו). המסמכים
ת ופעילות בְּצַוותא. בין השאָר הִלוו
יחְיַא (913-912) בַּחֲצֵרוֹ של הַחַ׳ליף
לוואות עוד קודם לכן. נוסף על מימון
בידיהם על־ידי יהודים ועל־ידי
ות שנָתנו לַחַ׳ליף היתה זכות גְביית
ות כַּספיות בין־לאומיות וסייעו בכך
כנראה מַמְציאֵי הסופתַגַ׳ה, מֵעֵין

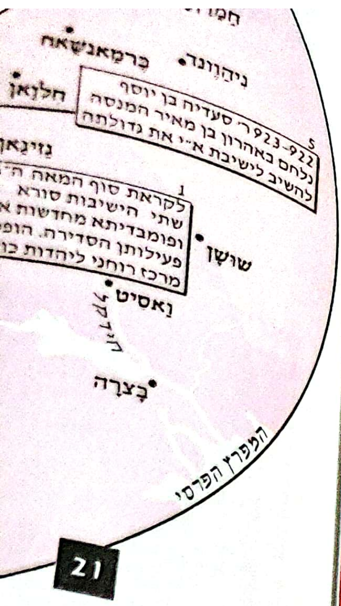
פילו הישיבות של סורא ופומְבְּדִיתָא,
סוף המאה התשיעית, כ־150 שנה
המוסדות הללו שמר על דמותו, על
בוריים. הגאונים המְפורסמים: רב
אי — כולם תושָבֵי בַּגְדאד. בְּרַם, לא
כו היוצאים מִמֶּנָה אל עֵבֶר אֲרָצות
הגירתם של אותם החכמים שנִשבו
תלמוד הבַבְלי אל המַעֲרָב. בְּדוֹמה
קים לְספרד. לא היה שום הֶבדֵל
השלטון הערבי לְמַצָּבָם של שאָר
ליפות מִן המחצית השנייה של
סודיים בְּעֶצם הקיום היהודי.
בשנת 756, ולְיָמים התפלגותה
בשנת 800, מִצרַיִם בשנת 868
כל אלה היו שנות מִפנֶה בַיהדות
ובזיקה בין התפוצות היהודיות
הָאִרגונית המְרכזית — רָאשות
המורֶה לה את הורָאתו. גאונות
רָאשות הגולה ולִגְאונות בָּבֶל.
און (942-882), יליד מחוז פַּיּוּם
מֵש בגאונות בבל (928). הוא
דעות עלה בידו לַעצור בְּעַד
התגבשותם כְּכַת. הוא שנודע
בענייני קביעת הלוח היהודי
כאי בענייני סַמְכות. יצירתו
קדק, כַּפַּיְטָן, כפרשן ומתרגם
יצירתה ההגותית.

סדְרֵי הדורות של חַכְמֵי ישראל הַחֵל מן הכְּנֶסת הגדולה עד לִימֵי הגאונים. מִגדולי בַּעֲלֵי הַהֲלָכָה, פַּיטָן, מְחַבְּרָן של תפילות, דַיָּן ומְחַבֵּר רב פְּעָלִים היה בנו רב הַאי (1038-939), גְאון פומְבְּדִיתָא. בּוֹ נִסתיימה לַהלכה רָאשות הגאונות בבָבל.

גְאוֹנֵי בָּבֶל

סורא		פומבדיתא
	589	מר חנן מאשקייא
רב מר בר הונא	591	(?) מר רב מרי בן ר' דימי (מקודם בפירוז־שבור ונהרדעא)
רב חנניה	614	מר רב חנינא מביגיהרא (פירוז שבור)
		רב חנא (או הונא)
רב הונא	650	
רב ששנא (הנקרא גם משרשיא בר תחליפא)		
	651	רב רבה
		רב בוסאי
רב חנינא מנהר־פקוד	689	רב הונא מרי בר רב יוסף
		רב חייא ממישן
		מר רביא (או מר ינקא)
רב הילאי הלוי מנרש	694	
רב יעקב הכהן מנהר־פקוד	712	
	719	רב נטרונאי בר ר' נחמיה
		ר' יהודה
מר שמואל	730	
	739	רב יוסף
רב מרי כהן מנהר־פקוד	748	רב שמואל בר ר' מר
	752(?)	רב נטרוי כהנא בר מר ר' אמונה
		רב אברהם כהנא
רב אחא	756	
רב יהודאי בר ר' נחמן	757	
רב אהונאי כהנא בר מר רב פפא	761	רב דודאי בר ר' נחמן (אחיו של ר' יהודאי גאון סורא)
	764	רב חנניה בר ר' משרשיא
רב חנינאי כהנא בר מר ר' הונא	769	
	771	רב מלכא בר ר' אחא
	773	רב רבא (אבא) בר ר' דודאי
רב מרי הלוי בר ר' משרשיא	774	
רב ביבוי הלוי בר אבא מנהר־פקוד	777	
	781	רב שינוי
	782	רב חנינאי כהנא בר ר' אברהם
	785	רב הונא הלוי בר ר' יצחק
רב הילאי בר רב מרי	788	רב מנשה בר מר ר' יוסף
	796	רב ישעיה הלוי בר מר ר' אבא
רב יעקב הכהן בר ר' מרדכי	797	
	798	רב יוסף בר ר' שילא
	804	רב כהנא בר ר' חנינאי
רב איבומאי	810	רב איבומאי
רב איבומאי, דודו של קודמו	811	
	814	רב יוסף בר ר' אבא
רב צדוק בר מר ר' ישי (או אשי)	816	רב אברהם בר ר' שרירא
רב הילאי בר ר' חנינא	818	
רב קימוי בר ר' אשי	822	
רב משה (משרשיא) כהנא בר ר' יעקב	825	
	828	רב יוסף בר רב חייא
	833	רב יצחק בר רב חנניה
רב כהן צדק בר אבומאי	838	
	839	רב יוסף בר רב רבי
	842	רב פלטוי בר רב אביי
רב שר שלום בר רב בועז	848	
רב נטרונאי בר רב הילאי } שִירְתו יחד	853	
רב עמרם בר שישנא } שִירְתו יחד	857	מר רב אחא כהנא בר מר רב
	858	רב מנחם בר ר' יוסף בר חייא
	860	רב מתתיהו בר מר רבי
	869	רב אבא (רבה) בר ר' אמי
רב נחשון בר ר' צדוק	871	
	872	רב צמח בר רב פלטוי
רב צמח בר מר ר' חיים	879	
רב מלכא	885	
רב האי בר ר' נחשון		
	890	רב האי בר דוד
רב הילאי בר ר' נטרונאי	896	
	898	רב קימוי בר ר' אחאי
רב שלום בר ר' מישאל	904	
	906	רב יהודה בר ר' שמואל (סבו של ר' שרירא)
רב יעקב בר ר' נטרונאי	911	
	917-26	רב מבשר כהנא בר ר' קימוי
רב יום טוב כהנא בר ר' יעקב	924	
	926-36	רב כהן צדק בר ר' יוסף (נבחר עוד בחיי קודמו)
רב סעדיה בר ר' יוסף (רב סעדיה גאון)	928	
	936	רב צמח בר רב כפנאי
	938	רב חנניה בר ר' יהודה
רב יוסף בר רבי יעקב	942-44	
	943	רב אהרן בר ר' יוסף הכהן סרגדו
	960	רב נחמיה בר ר' כהן צדק
	968	רב שרירא בר ר' חנניה
רב צמח בר ר' יצחק (מצאצאיו של ר' פלטוי)	988(?)	
רב שמואל בר חפני הכהן	997(?)	
	998	רב האי בר ר' שרירא
רב דוסא בר ר' סעדיה	1013	
רב ישראל בר ר' שמואל בר חפני	1017	
רב עזריה הכהן (בנו של ר' ישראל ?)	1034	
יצחק (?)	1037	
	1038-58	רב חזקיה בר דויד (ריש גלותא וגאון)

עפ"י ש. אסף, האנציקלופדיה העברית

קְשָׁרִים בֵּין ב

רבים ונִרחבים היו הקְשָ
הרוחני וההִלְכָתי של
ולַמערָב. חשיבות הקֶשֶ
היהודית. שליחיהם ש
על־ידם, היו הראשוני
מֶרְכְּזֵי ההוראה בבָבל
הגולה בַּישיבות, והמ
הדוקים אלה. קשרי
שהיהודים מילאו בה
ובגרמניה — עמדו ב
המורשה הארץ־ישרא

ודמת לימי הכיבוש המוסלמי הרי תקופת
כיבוש. ירידתה של הגאונות חלה עם פטירתו
ופה זו נודעת חשיבות מיוחדת בתולדות העם
לא תפקיד מכריע בחיי האומה, והיה בכוחו
ראל על ההגמוניה בחיי היהדות ולבסוף אף

לה תמורה באמצעי קיומה של יהדות בבל,
ם הדומים לאלה שעתידים היו לאפיין את
לכה ונושלה מן הקרקע; הוטלו עליה מסים
בטחון הרחיקו את העובד מעל אדמתו
הליך זה נמשך בכל ימי הכיבוש הערבי.
עית מעיד רב משה גאון מחסיא: "דהכא
רקעי" (חמדה גנוזה ס' ס"ה). הקהילות
ו והלכו והריכוזים בערים גדלו ונתרבו.
מה בגדאד.

יהודיים שהשפעתם הכלכלית במסגרת
בנקאים יהודים, שעסקו במסחר בקנה
בן עמרם ויורשיהם אחריהם, בני אהרן
חוז אהוז (בפרס של ימינו). המסמכים
פות ופעילות בצוותא. בין השאר הלוו
יחיא (912–913) בחצרו של החליף
הלוואות עוד קודם לכן. נוסף על מימון
ו בידיהם על־ידי יהודים ועל־ידי
אות שנתנו לחליף היתה זכות גביית
ברות כספיות בין־לאומיות וסייעו בכך
יו כנראה ממציאי הסופתג'ה, מעין

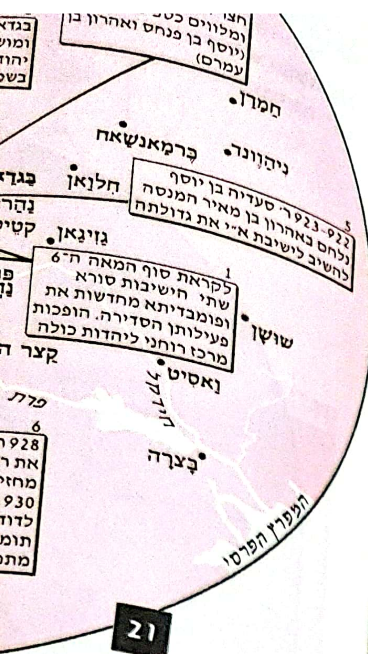
אפילו הישיבות של סורא ופומבדיתא,
בסוף המאה התשיעית, כ־150 שנה
המוסדות הללו שמר על דמותו, על
ציבוריים. הגאונים המפורסמים: רב
האי — כולם תושבי בגדאד. ברם, לא
רבו היוצאים ממנה אל עבר ארצות
להגירתם של אותם החכמים שנשבו
התלמוד הבבלי אל המערב. בדומה
דקים לספרד. לא היה שום הבדל
השלטון הערבי למצבם של שאר
חליפות מן המחצית השנייה של
יסודיים בעצם הקיום היהודי.
ת בשנת 756, ולימים התפלגותה
יס בשנת 800, מצרים בשנת 868
כל אלה היו שנות מפנה ביהדות
ובזיקה בין התפוצות היהודיות
ת הארגונית המרכזית — ראשות
והמורה לה את הוראתו. גאונות
לראשות הגולה ולגאונות בבל.
גאון (882–942), יליד מחוז פיום
לשמש בגאונות בבל (928). הוא
הדעות עלה בידו לעצור בעד
להתגבשותם ככת. הוא שנודע
, בענייני קביעת הלוח היהודי
זכאי בענייני סמכות. יצירתו
מדקדק, כפיטן, פרשן ומתרגם
ביצירתה ההגותית.

בקירוב עד 1006), גאון ...
מגדולי כותבי התשובות לגולה והוא שהשאיר לנו את אגרתו המפורסמת אל ר׳
יעקב בר׳ נסים מקהילת קירואן, שהיא יצירה היסטוריוגרפית קלאסית על
סדרי הדורות של חכמי ישראל החל מן הכנסת הגדולה עד לימי הגאונים.
מגדולי בעלי ההלכה, פיטן, מחברן של תפילות, דיין ומחבר רב פעלים היה בנו
רב האי (939–1038), גאון פומבדיתא. בו נסתיימה להלכה ראשות הגאונות
בבבל.

גאוני בבל

סורא		פומבדיתא
	589	מר חנן מאשקייא
רב מר בר הונא	591	(?) מר רב מרי בן ר׳ דימי (מקודם בפירוז־שבור ונהרדעא)
רב חנניה	614	מר רב חנינא מביגיחרא (פירוז שבור)
		רב חנא (או הונא)
רב הונא	650	
רב ששנא (הנקרא גם משרשיא בר תחליפא)		
	651	רב רבה
		רב בוסאי
רב חנינא מנהר־פקוד	689	רב הונא מרי בר רב יוסף
		רב חייא ממישן
		מר רביא (או מר ינקא)
רב הילאי הלוי מנרש	694	
רב יעקב הכהן מנהר־פקוד	712	
	719	רב נטרונאי בר ר׳ נחמיה
		ר׳ יהודה
מר שמואל	730	
	739	רב יוסף
רב מרי כהן מנהר־פקוד	748	רב שמואל בר ר׳ מר
	752(?)	רב נטרוי כהנא בר מר ר׳ אמונה
		רב אברהם כהנא
רב אחא	756	
רב יהודאי בר ר׳ נחמן	757	
רב אהונאי כהנא בר מר רב פפא	761	רב דודאי בר ר׳ נחמן (אחיו של ר׳ יהודאי גאון סורא)
	764	רב חנניה בר ר׳ משרשיא
רב חנינאי כהנא בר מר ר׳ הונא	769	
	771	רב מלכא בר ר׳ אחא
	773	רב רבא (אבא) בר ר׳ דודאי
רב מרי הלוי בר ר׳ משרשיא	774	
רב ביבוי הלוי בר אבא מנהר־פקוד	777	
	781	רב שינוי
	782	רב חנינאי כהנא בר ר׳ אברהם
	785	רב הונא הלוי בר ר׳ יצחק
רב הילאי בר רב מרי	788	רב מנשה בר מר ר׳ יוסף
	796	רב ישעיה הלוי בר מר ר׳ אבא
רב יעקב הכהן בר ר׳ מרדכי	797	
	798	רב יוסף בר ר׳ שילא
	804	רב כהנא בר ר׳ חנינאי
רב איבומאי	810	רב איבומאי
רב איבומאי, דודו של קודמו	811	
	814	רב יוסף בר ר׳ אבא
רב צדוק בר מר ר׳ ישי (או אשי)	816	רב אברהם בר ר׳ שרירא
רב הילאי בר ר׳ חנינא	818	
רב קימוי בר ר׳ אשי	822	
רב משה (משרשיא) כהנא בר ר׳ יעקב	825	
	828	רב יוסף בר רב חייא
	833	רב יצחק בר רב חנניה
רב כהן צדק בר אבומאי	838	
	839	רב יוסף בר רב רבי
	842	רב פלטוי בר רב אביי
רב שר שלום בר רב בועז	848	
רב נטרונאי בר רב הילאי } שירתו יחד	853	
רב עמרם בר שישנא } שירתו יחד	857	מר רב אחא כהנא בר מר רב
	858	רב מנחם בר ר׳ יוסף בר חייא
	860	רב מתתיהו בר מר רבי
	869	רב אבא (רבה) בר ר׳ אמי
רב נחשון בר ר׳ צדוק	871	
	872	רב צמח בר רב פלטוי
רב צמח בר מר ר׳ חיים	879	
רב מלכא	885	
רב האי בר ר׳ נחשון		
	890	רב האי בר דוד
רב הילאי בר ר׳ נטרונאי	896	
	898	רב קימוי בר ר׳ אחאי
רב שלום בר ר׳ מישאל	904	
	906	רב יהודה בר ר׳ שמואל (סבו של ר׳ שרירא)
רב יעקב בר ר׳ נטרונאי	911	
	917–26	רב מבשר כהנא בר ר׳ קימוי
רב יום טוב כהנא בר ר׳ יעקב	924	
	926–36	רב כהן צדק בר ר׳ יוסף (נבחר עוד בחיי קודמו)
רב סעדיה בר ר׳ יוסף (רב סעדיה גאון)	928	
	936	רב צמח בר רב כפנאי
	938	רב חנניה בר ר׳ יהודה
רב יוסף בר רבי יעקב	942–44	
	943	רב אהרן בר ר׳ יוסף הכהן סרגדו
	960	רב נחמיה בר ר׳ כהן צדק
	968	רב שרירא בר ר׳ חנניה
רב צמח בר ר׳ יצחק (מצאצאיו של ר׳ פלטוי)	988(?)	
רב שמואל בר חפני הכהן	997(?)	
	998	רב האי בר ר׳ שרירא
רב דוסא בר ר׳ סעדיה	1013	
רב ישראל בר ר׳ שמואל בר חפני	1017	
רב עזריה הכהן (בנו של ר׳ ישראל ?)	1034	
יצחק (?)	1037	
	1038–58	רב חזקיה בר דוד (ריש גלותא וגאון)

עפ״י ש. אסף, האנציקלופדיה העברית

קשרים בין בב...
רבים ונרחבים היו הקשרים ש...
הרוחני וההלכתי של היהד...
ולמערב. חשיבות הקשר הי...
היהודית. שליחיהם של גא...
על־ידם, היו הראשונים ליצ...
מרכזי ההוראה בבבל. הקש...
הגולה בישיבות, והמכתבי...
הדוקים אלה. קשרים א...
שהיהודים מילאו בהם תפ...
ובגרמניה — עמדו בקשר...
המורשה הארץ־ישראלית ...

גְאונות בָּבֶל

בַּגדאד, שנוסדה על־ידי החַ׳ליף אַל־מַנצוּר (762), מָשְׁכָה אליה מתיישבים יהודים רבים.

אף שראשית הגולה בבבל קודמת לימי הכיבוש המוסלמי הרי תקופת הגאונים חופפת כולה את ימי הכיבוש. ירידָתָה של הגאונות חלה עם פטירתו של רב האי גאון בשנת 1038. לתקופה זו נודעת חשיבות מיוחדת בתולדות העם היהודי. המרכז היהודי בבָבֶל מילא תפקיד מַכריע בחיי האומה, והיה בכוחו לעמוד זמן רב בתַחֲרות עם ארץ־ישראל על ההֶגמוניה בְּחַיי היהדות ולבַסוף אף לגבור עליה.

עוד קודם לַכיבוש הערבי נתחוללה תמורה באֶמְצַעי קיומה של יהדות בבל, והחלו מְאַפיינים אותה דפוסי חיים הדומים לְאלה שעתידים היו לאַפיין את יהודי אירופה בימי־הבינַיים. היא הלכה ונוּשלה מן הקרקע; הוטלו עליה מִסים כבדים; מְרידות, מְהומות וחוסר בִטחון הִרחיקו את העוֹבד מֵעל אדמתוֹ ואִילְצוּהו לחַפּש מקלט בֶּעָרים. תהליך זה נמשך בכל ימי הכיבוש הערבי. במחצית הראשונה של המאה התשיעית מֵעיד רב משה גאון מַחסיא: "דְּהָכָא (בבבל) רובא דְעָלְמָא לֵית לְהוֹן מְקַרקְעֵי" (חֶמדה גְנוזה ס׳ ס״ה). הקהילוֹת הקטנות והיישובים הכפריים נתמעטו והלכו והריכוזים בֶּערים גדלו ונִתרבו. מֶרכזים יהודיים נעלמו ובמקומם באה בגדאד.

בבַגדאד נתפַּתחו מוסדות פִינַנסיים יהודיים שהַשפעתם הכַלכלית בְּמסגרת החַ׳ליפות היתה ניכרת ביותר. שני בַנקאים יהודים, שעָסקו בְּמסחר בִּקְנֵה מידה בין־לאומי, יוֹסֵף בן פִּינְחָס ואַהֲרֹן בן עַמְרָם ויוֹרשיהם אַחריהם, בני אַהֲרֹן ובני נטירָא, רֵאשית פָּעֳלָם היתה במחוז אַהְוַז (בפָּרַס של יָמֵינו). המְסמכים שנתגלו על עסקיהם מְסַפרים על שותפות ופעילות בְּצַוותא. בין השְׁאָר הִלוו כספים לַוַזיר מַחְמַד אִבן עֲבִידולה אִבן יַחְיַא (912–913) בְּחַצֵרו של החַ׳ליף אַל־מֻקְתַדִר. אך הדעת נותנת שעסקו בהַלְוואות עוד קודם לכן. נוסף על מִימון פעולות החַ׳ליפות בכספים שהופקדו בידיהם על־ידי יהודים ועל־ידי לא־יהודים, כשהֶעָרבות לתשלום ההַלְוואות שנָתנו לַחַ׳ליף היתה זכות גְביית המסים במחוז אַהְוַז, הם עסקו גם בהַעֲבָרות כַּספיות בין־לאומיות וסייעו בכך לקיום רָאשות הגולה והגאונות. הם היו כַּנראה מַמְציאֵי הסוּפְתַגָ׳ה, מֵעין שֵׁיק־שְׁטַר לתשלום בְּאמצעות שליח.

בפני כוח הַמשיכה של בַּגדאד לא עָמדו אפילו הישיבות של סורא ופוּמְבְּדִיתָא, והן עָברו אליה כשְׁנֵי מוסָדות עצמאיים בְּסוף המאה התשיעית, כ־150 שנה לפני ירידת קרן הגאונות. כל מוסד מִשנֵי המוסדות הללו שָׁמר על דמותו, על עצמאותו, ועל שיטת לימודו ועיסוקיו הציבוריים. הגאונים המְפורסמים: רב סַעֲדְיָה, רב שְׁרִירָא, רב שְׁמוּאֵל בן חָפְנִי ורב הַאי — כולם תוֹשָׁבֵי בַּגְדאד. בְּרַם, לא היה בכוחה של בבל לכַלְכֵּל את חכמֶיהָ ורַבּו היוצאים מִמֶּנָּה אל עֵבֶר אֲרָצות קרובות ורחוקות. אולי היה זה הגורם אף לַהֲגירתם של אותם החכמים שנִשבּו ואשר הֵביאו, לפי המסורת, את מְסורות התלמוד הַבַּבְלי אל הַמַּעֲרָב. בְּדומה לַחכמים הַלָּלו, הלכו גם מְשוררים ומדקדקים לספרד. לא היה שום הֶבְדֵּל מהותי בין מַצָּבָם של יהודֵי בבל בתקופת השלטון הערבי לְמַצָּבָם של שְׁאָר היהודים שבארצות האסלאם. הִתפלגות הח׳ליפות מן המחצית השנייה של המאה השמינית הֵביאה עִמה שינויים יסודיים בעֶצם הקיום היהודי. הִינתקותה של ספרד מֵעל מסגרת הח׳ליפות בשנת 756, ולְיָמים הִתפלגותה לַאֲמירויות, עצמאות מרוקו בשנת 788, תוניס בשנת 800, מִצְרַים בשנת 868 (על־ידי אַחמַד אִבן טולון), פָּרַס בשנת 935 — כל אלה היו שנות מִפְנֶה בַּיהדות ופתח לתְנָאים חדָשים. בקרב הציבור היהודי ובַזיקה בין התפוצות היהודיות לא חל שינוי מָהותי. היהדות הִכירה בַּמסגרת הָארגונית המֶרכזית — רָאשות הגולָה והגאונות — כִּבְכוֹחַ מְלַכֵּד של האומה והמוֹרֶה לה את חוֹרָאתו. גאונות ארץ־ישראל היתה מִבחינה זו מוסד שוֶוה־עֶרֶךְ לְרָאשות הגולה ולִגְאונות בָּבֶל.

בין גדולי הגאונים יש להזכיר את רב סעדיה גאון (882–942), יליד מחוז פַּיּוּם שבמִצְרַים, שעָבַר מִשם לארץ־ישראל והגיע לשַׁמֵּשׁ בגאונות בבל (928). הוא שיָּצָא בְּמלחמת חָרְמָה נגד הקָּרָאים ולכל חֲדָעות עלה בידו לַעֲצור בְּעַד הִתפשטותם, הֲגַם שמלחמתו סייעה אולי להתגבשותם כְּכת. הוא שנודע בְּוויכוחו עם גְאון ארץ־ישראל, אַהֲרֹן בן־מֵאִיר, בְּענייני קביעת חלוח חיחודי ומועדיו ובְמַחלוקתו עם ראש הגולה דָוִד בֶּן־זַכַּאי בְּענייני סַמְכוּת. יצירתו הרוחנית של רב סעדיה גאון כאיש הֲלָכָה, כמדקדק, כפַּיְטָן, כפרשן ומתרגם המקרא לערבית, היא רבת אנפין בלמדנותה וביצירתה החגותית.

את סוף תקופת הגאונות בבבל מְצַיינים הגאונים רב שְׁרִירָא גאון (שנות... בְּקירוב עד 1006), גְאון פוּמְבְּדִיתָא, ובנו רב הַאי גָאון. רב שרירא גאון היה מִגדולֵי כותבי התשובות לַגולה והוא שהִשאיר לנו את אִגַּרתו המפורסמת אל ר׳ יַעֲקב בר׳ נִסים מקהילת קַיְרוָאן, שהיא יצירה היסטוריוגרָפית קלאסית על סִדְרֵי הדורות של חַכְמֵי ישראל הָחֵל מן הכְּנֶסת הגדולה עד לִימֵי הגאונים. מגדולי בַּעֲלֵי ההֲלָכָה, פַּיטָן, מְחַבְּרָן של תפילות, דַיָּין ומְחַבֵּר רב פְּעָלים היה בנו רב הַאי (939–1038), גְאון פּוּמְבְּדִיתָא. בו נִסתיימה לַהלכה רָאשות הגאונות בְּבָבֶל.

גְאוֹנֵי בָּבֶל

סורא		פומבדיתא
	589	מר חנן מאשקייא
רב מר בר הונא	591	(?) מר רב מרי בן ר׳ דימי (מקודם בפירוז־שבור ונהרד[illegible])
רב חנניה	614	מר רב חנינא מביגיהרא (פירוז שבור)
		רב חנא (או הונא)
רב הונא	650	
רב ששנא (הנקרא גם משרשיא בר תחליפא)	651	רב רבה
		רב בוסאי
רב חנינא מנהר־פקוד	689	רב הונא מרי בר רב יוסף
		רב חייא ממישן
		מר רביא (או מר ינקא)
רב הילאי הלוי מנרש	694	
רב יעקב הכהן מנהר־פקוד	712	
	719	רב נטרונאי בר ר׳ נחמיה
		ר׳ יהודה
מר שמואל	730	
	739	רב יוסף
רב מרי כהן מנהר־פקוד	748	רב שמואל בר ר׳ מר
	752(?)	רב נטרוי כהנא בר מר ר׳ אמונה
		רב אברהם כהנא
רב אחא	756	
רב יהודאי בר ר׳ נחמן	757	
רב אהונאי כהנא בר מר רב פפא	761	רב דודאי בר ר׳ נחמן (אחיו של ר׳ יהודאי גאון סורא)
	764	רב חנניה בר ר׳ משרשיא
רב חנינאי כהנא בר מר ר׳ הונא	769	
	771	רב מלכא בר ר׳ אחא
	773	רב רבא (אבא) בר ר׳ דודאי
רב מרי הלוי בר ר׳ משרשיא	774	
רב ביבוי הלוי בר אבא מנהר־פקוד	777	
	781	רב שינוי
	782	רב חנינאי כהנא בר ר׳ אברהם
	785	רב הונא הלוי בר ר׳ יצחק
רב הילאי בר רב מרי	788	רב מנשה בר מר ר׳ יוסף
	796	רב ישעיה הלוי בר מר ר׳ אבא
רב יעקב הכהן בר ר׳ מרדכי	797	
	798	רב יוסף בר ר׳ שילא
	804	רב כהנא בר ר׳ חנינאי
רב איבומאי	810	רב איבומאי
רב איבומאי, דודו של קודמו	811	
	814	רב יוסף בר ר׳ אבא
רב צדוק בר מר ר׳ ישי (או אשי)	816	רב אברהם בר ר׳ שרירא
רב הילאי בר ר׳ חנינא	818	
רב קימוי בר ר׳ אשי	822	
רב משה (משרשיא) כהנא בר ר׳ יעקב	825	
	828	רב יוסף בר רב חייא
	833	רב יצחק בר רב חנניה
רב כהן צדק בר אבומאי	838	
	839	רב יוסף בר רב רבי
	842	רב פלטוי בר רב אביי
רב שר שלום בר רב בועז	848	
רב נטרונאי בר רב הילאי (שֵׁירְתוּ יחד)	853	
רב עמרם בר שישנא (שֵׁירְתוּ יחד)	857	מר רב אחא כהנא בר מר רב
	858	רב מנחם בר ר׳ יוסף בר חייא
	860	רב מתתיהו בר מר רבי
	869	רב אבא (רבה) בר ר׳ אמי
רב נחשון בר ר׳ צדוק	871	
	872	רב צמח בר רב פלטוי
רב צמח בר מר ר׳ חיים	879	
רב מלכא	885	
רב האי בר ר׳ נחשון		
	890	רב האי בר דוד
רב הילאי בר ר׳ נטרונאי	896	
	898	רב קימוי בר ר׳ אחאי
רב שלום בר ר׳ מישאל	904	
	906	רב יהודה בר ר׳ שמואל (סבו של ר׳ שרירא)
רב יעקב בר ר׳ נטרונאי	911	
	917–26	רב מבשר כהנא בר ר׳ קימוי
רב יום טוב כהנא בר ר׳ יעקב	924	
	926–36	רב כהן צדק בר ר׳ יוסף (נבחר עוד בחיי קודמו)
רב סעדיה בר ר׳ יוסף (רב סעדיה גאון)	928	
	936	רב צמח בר רב כפנאי
	938	רב חנינא בר ר׳ יהודה
רב יוסף בר רבי יעקב	942–44	
	943	רב אהרן בר ר׳ יוסף הכהן סרגדו
	960	רב נחמיה בר ר׳ כהן צדק
	968	רב שרירא בר ר׳ חנניה
רב צמח בר ר׳ יצחק (מצאצאיו של ר׳ פלטוי)	988(?)	
רב שמואל בר חפני הכהן	997(?)	
	998	רב האי בר ר׳ שרירא
רב דוסא בר ר׳ סעדיה	1013	
רב ישראל בר ר׳ שמואל בר חפני	1017	
רב עזריה הכהן (בנו של ר׳ ישראל ?)	1034	
יצחק (?)	1037	
	1038–58	רב חזקיה בר דוד (ריש גלותא וגאון)

...סף, האנציקלופדיה העברית

מִבְנֶה הַיְשִׁיבָה

גאון הישיבה

סגנו — אב בית הדין

'דרא קמא' (השורה הראשונה)

'דרא תנייא' (השורה השנייה)

שבע השורות. ערכה של כל שורה עולה לפי קרבתה אל הגאון

'משנין' (מלמדי משנה לנערים)

כל ראש כלה ממונה על שורה, חמונה 10 מאנשי הישיבה

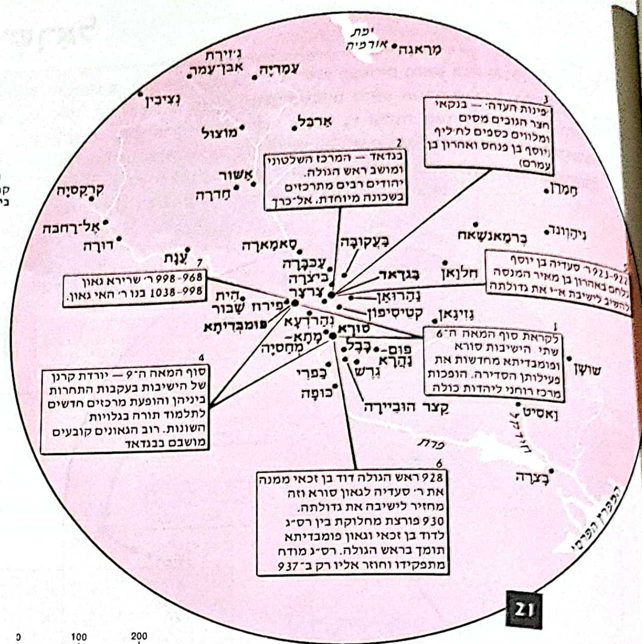
70 חכמים המקומות בהיררכיה קבועים ולרוב עוברים בירושה מאב לבנו או לקרובו

7 ראשי כלה ('אלופים') 3 חברים

כ־400 'בני תרביצא' (תלמידים קבועים)

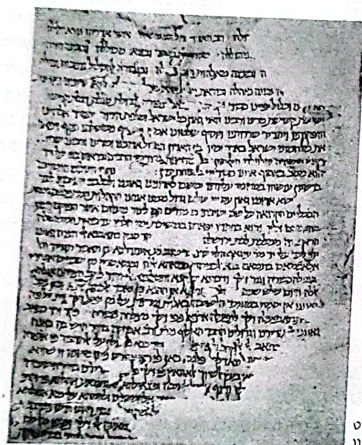
בני החכמים ותלמידים בלתי קבועים

עבור כיתות

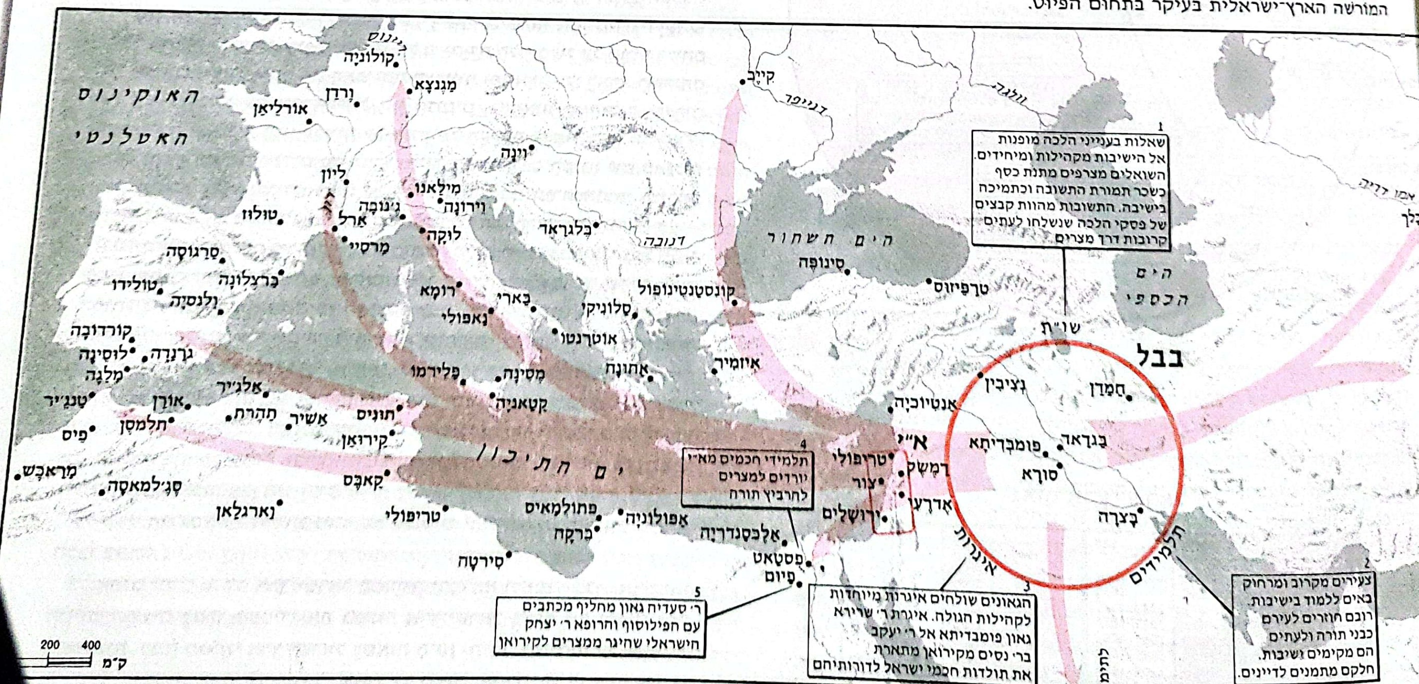

קְשָׁרִים בֵּין בָּבֶל, אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל וְהַתְּפוּצוֹת

רבים ונרחבים היו הקְשָׁרים של גאוֹנֵי בבל עם הגולה. גאונות בבל היתה לַמֶּרְכָּז הרוחני וההִלְכָתִי של היהדות, שֶׁכֵּן יָצאו הוראותיהם של גאוֹנֵי בבל לַמִּזרח ולַמערָב. חשיבות הקֶשֶׁר היא בָּראשׁ ובראשונה בִּיצירתהּ של אַחדות בַּהֲלָכָה היהודית. שליחיהם של גאוני בבל, חניכי הישיבות שָׁם והדַיינים שהוסְמכו על־ידם, היו הראשונים ליצירתהּ של אחדות זו שנִשמרה בכל דורות קיומם של מרכְזֵי ההוראה בבָבל. הַקֶּשֶׁר עם הגולה נתבטא אף בַּתמיכה שתָּמכו קהילות הגולה בַישיבות, והמכתבים הרַבים שנִתגלו בגְניזת קָהיר מְלַמְּדים על קְשָׁרים הדוקים אלה. קשרים אלה אף סִייעו לִיצירת קִשְׁרי מִסחר בין־לאומיים שהיהודים מילאו בהם תפקיד נכבד ביותר. קהילות אחרות — בעיקר באיטליה ובגרמניה — עמדו בִּקשרים הדוקים גם עם ישיבות ארץ־ישׂראל וקיבלו את המורשה הארץ־ישׂראלית בעיקר בתחום הפיוט.

מכתב שנשלח מפוסטאט לרב האי גאון

יהודי צפון אפריקה

המאות התשיעית עד השתים־עשרה.

מרכז תורה וחיים יהודיים
מדינות השבטים הברבריים במאה ה־9
שיא התפשטות המייחדים (אל־מואחדון) 1160

מצרים

תוניסיה

מרוקו

מעמד היהודים, כבכל מקום בארצות האסלאם, נקבע כמעמד 'בני חסות' (ד'ימי). מאת השנים הראשונות של הכיבוש המוסלמי לא הצטיינו בשקט, ולא היתה כאן 'פאקס איסלמיקה' (Pax Islamica). היתה לכך השפעה על חיי היהודים. בסוף ימי בית אמיה ובתחילת ימי בית עבאס התקוממו שבטים ברבריים נגד המושלים הערבים, שישבו בקירואן ובטריפוליטניה המערבית. אבן רוסתאם, אחד ממנהיגי המרד, ברח וכונן מדינה חדשה במרכז אלג'יריה. בירתו היתה תהרת. פלג אחר ייסד באותם ימים ממלכה בעיר תלמסן. עוד שבט ברברי יסד את המדינה בנאת תאפילאלת וכונן בה את בירתו סג'למאסה. על אף הבדלים בעקרונות הדת היו מדינות אלה קשורות בקשרי־מסחר ובקשרים מדיניים. שלושה מרכזים אלה היו למרכזים יהודיים חשובים: בתהרת חי במאה התשיעית ר' יהודה אבן קוריש (או קוריס), בלשן נודע ומחבר חשוב; כן נמצאו יהודים באי ג'רבה, באיזור ג'רידה (פזאוה, המשתרע עד קאבס), ובאיזור וארגלאן ומזאב.

משנכבשה מצרים והח'ליפות עברה לשם, היתה קירואן "מחוזא רבא שבאפריקה", כפי שנאמר בשטר בית־דין משנת 978, והוא מרכז לחכמים ולמלומדים. משנחלש שלטון הפאטמים בצפון אפריקה עבר השלטון בשלב הראשון לקירואן לשושלת בני זירי, שמייסדה היה עוזר נאמן לשושלת הפאטמית עוד בימים שהפאטמים ישבו במגרב ובניו נתמנו מושלים במקומות שונים. לבסוף נתעצמו ונתקו את קשריהם עם הפאטמים בקהיר והכירו בריבונות העבאסים שבבגדאד הרחוקה. עד מהרה הקימו גם הם את עירם אשיר, ויהודים ממקומות שונים הועברו לשם. רב שרירא גאון ורב שמואל בר חפני עמדו בקשרי מכתבים עם יהודי עיר זו. קירואן לא היתה יחידה במעמדה הנכבד כמרכז לתורה ולחיים יהודיים. בדרום תוניסיה נודעה קאבס כעיר ואם בישראל וכמרכז תורה. מקומה של פס נקבע במאה ה־11 כמקום תורה בזכותו של ר' יצחק בן יעקב הכהן המכונה אל־פאסי, הרי"ף (נולד בקלעאת בני חמד, כנראה ב־1013 ונפטר בלוסינה שבספרד הדרומית). איש תורה זה היה בין בוני מסורת לימוד התורה בספרד וביהדות כולה.

בשנת 1032 נפלה פס בידי אחד השייח'ים הברברים שהחריב את העיר ואת הרובע היהודי שבה, ועשה הרג רב ביהודים. אך לא היה בפורענות זו, כבאחרות שקדמו לה או שבאו אחריה, כדי להפסיק את פעילותם של היהודים. כל אותם הימים, הירבו חכמי פס לשאול את גאוני בבל בענייני הלכה, וגאוני בבל — רב שרירא, רב האי ורב שמואל בר חפני — הפנו את תשובותיהם למר אברהם ולמר תנחום. ייתכן שהללו היו ראשי העדה ודייניה. כמה מחשובי מלומדיה היהודים של פס עברו לספרד והיו בין מייסדי מרכזי הלימוד שם. בעיני המוסלמים היתה פס באותם ימים עירם של יהודים. גם יהודי תהרת וסג'למאסה עמדו בקשרים עם בבל ועם גאוני ארץ־ישראל. גייסות של ברברים ושל צבאות בית אמיה מספרד ושל השליטים הפאטמים גרמו הרס רב בערים הללו ואף־על־פי־כן נתאוששו יהודי המקום, ורבים מהם עסקו בסחר בין־לאומי עם ארצות רחוקות. ייתכן שחשיבותן הגיאוגרפית של ערים אלה היא שהכריעה את הכף לטובת קיומו של היישוב היהודי שבהן. במגע היהודי עם בבל מלאה קירואן תפקיד מרכזי.

באותם ימים עצמם קמה במערב המגרב תנועה דתית־חברתית וצבאית של 'המראבטון', או אנשי הרבאט, כלומר, מבצרים של חבורות דתיות, שתושביהם נתאחדו להגנת האסלאם נגד אויבים מבחוץ ודעות אפיקורסיות מבפנים. מנהיגם יוסף אבן תאשפין (מייסד מראכש בשנת 1062) יצא למסעות כיבוש באפריקה ובספרד, הטיל על היהודים בשנת 1071 תשלום חובה שהכניס לו 100,000 דינר, סכום גדול מאוד, ונראה כהחרמת רכוש. ייתכן אולי להסביר בכך את הבריחה הגדולה של יהודים מצפון אפריקה לספרד. אך אין דומים ימי המראבטון לימי המואחדון, המייחדים, שעלו במאה ה־12 וגרמו לחורבן קהילות רבות.

סְפָרַד הַמּוּסְלְמִית: כַּלְכָּלָה וּמֶרְכָּזִים יְהוּדִיִּים

הַמֵּאוֹת הָעֲשִׂירִית עַד הַשְׁתֵּים־עֶשְׂרֵה

אל־אַנְדַלוּס, כפי שְׁכוּנָה חצי האי האיבֶּרִי, הֵחֵלָּה מְשַׂגשגת בימיו של עַבְּד אַ־רַחְמַן השני (822–852). על־אף מרידות שונות, הֵקים מַעֲרכת מִבְצָרים להגנה בפני פלישות נוצרים וְכָרַת בְּריתוֹת עם נסיכים מוסלמים שונים. כך יכול היה לעמוד בפני פלישת נורמַנים לעָרֵי החוף. כן נתן דעתו לעניינים שברוח וכן הֵחֵל בבניית בניינים בקורדוּבָה ובמקומות אחֵרים, שגַאֲוַות ספרד של יְמֵינוּ עליהם. קורדובה היתה מֶרכָּז לפעילות רוחנית ותַרבותית יהודית.

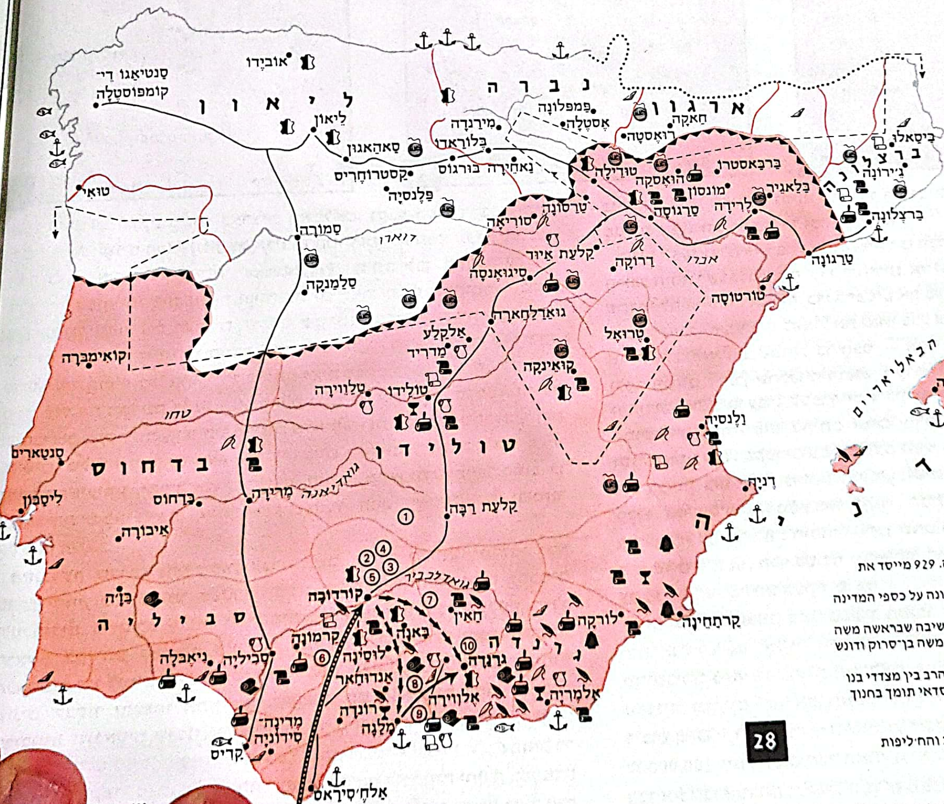
בסוף המאה העשירית נתמנו יעקב ויוסף אִבְּן ג׳ו כראשֵׁי הציבור היהודי. יעקב נתמַנָּה נשיא קהילת ישראל שבספרד המוסלמית וּבָאֲזוֹרים שבְשלטון ספרד במרוקו ובאַלג׳יריה. שני האחים היו בעלי תעשיית מֶשי ונודעו בהֶיקף עסקיהם. ליעקב הוּתַּר להטיל מִסים ולמַנות דַיינים. אישיות מֶרכזית אחרת בחיי יהדות אל־אַנדַלוּס היה ר׳ חִסְדאי אִבְּן שַׁפְּרוּט.

בַּמאה ה־11 נתייחדה גְרַנָדָה המוסלמית, שהִקיפה הֲלָכָה לְמַעֲשֶׂה את החֵלק הדרומי־המזרחי של חצי האי. גְרַנָדָה היהודית נתייחדה הודות לַמנהיג היהודי, ר׳ שמואל בן יוסף הַלֵּוִי, אִבְּן נַגְרֵילָה. יליד קורדוּבָה (993) שנמלט מפני הרדיפות למַלַגָה בהיותו כבן עֶשְׂרים, והביא אליה את תלמודו ואת הַשְׂכלתו העברית והכללית. בהדרגה יצא שמו כלַמדן וכְבַעל סִגנון בערבית, והֵחֵלו פונים אליו לניסוח אִגרות. מִשֶּׁזָּכָה לְהַכָּרָה הוכנס לְשירות בְּלִשְׁכַּת הַווזירוּת של גְרַנָדָה. אחד מתַפקידיו הראשונים בגְרַנָדָה היה גביית מִסים בכמה מִמְחוזותיה.

עד מְהֵרה הצליח לתפוס מקום חשוב בַּמִּנְהלה של חבּוּס בְּגרנדה והוא נִתְמַנָּה שַׂר האוֹצָר והוענק לו התואר וַזִיר. יוֹרשוֹ של חַבּוּס, בַּאדִיס, קֵרבוֹ וּמִינָּהוּ לראשות המדינה, ר׳ שמואל הנגיד הִשתתף במלחמות ובנצחונות שנָחַל ראה את יד הַשְּׁגָחָה ואת פָּעֳלוֹ כִּשְׁליחות מֵאת ה׳ לְהָגֵן על עַמּוֹ. ואכן מילאה את כל מַעֲשָׂיו תחושת שליחות שלא נמצא דוּגמָתָהּ אצל מַנהיגים אחרים שפָּעֲלוּ בחֲצֵרוֹת מְלָכִים ורַבֵּי מְדינה. ר׳ שמואל עמד בקשרי הִתְכַּתבוּת עם ר׳ נִסִּים מקֵירוּאן (לְיָמִים נַעֲשׂוּ השנַיים מְחותנים), עם רב האי גאון ועם ראשי הישיבה בארץ־ישראל ועם ראשי הציבור היהודי במִצְרַיִם. בספרד עַצְמָהּ עמד בקשר הדוק עם ר׳ יִצחק אִבְּן כַּלְפוּן ועם ר׳ שלמה אִבְּן גַבִּירוֹל. הוא הֶחֱלִיף עמהם שִׁיר וסייע להם וסָעַד אותם. נוסף על היוֹתוֹ מְשׁוֹרֵר, היה גם בַּעַל הֲלָכָה וחיבר סֵפר דינים. כן נודע כבַלְשָׁן וכִמְחבֵּר שֶׁכָּתַב על נושאים תֵיאולוגיים.

בימיו חלה גֵיאות כלכלית בְּגרנדה ורבו בה בעלי מלאכה וסוחרים יהודים. מִסְפַּר יהודיה נֶאֱמד ב־5,000 נפש. לא בִּכְדִי נִקראה בפי המוסלמים ״עִירַת אל־יַהוּד״ — גרנדה היהודית. גם הישיבה שהיתה בְּגרנדה ריכזה מסביבה תלמידי חכמים.

בַּצָּפוֹן המוסלמי היה ריכּוּז יהוּדי גדוֹל בסַרַגוֹסָה. בה שלטה משפחת בְּנֵי תֻגִ׳יבּ שקִיימה יחסים תְקינים עם השכֵנים הנוצריים של העיר. בַּמחצית השנייה של המאה ה־11 נִשתלטה על כס המלוכה מִשפחה אחרת, בְּנוּ הוּד, שמוֹצָאָהּ מִתֵּימָן, וסַרַגוֹסָה היתה לאחת הֶערים הָעֲשירוֹת שבְּספרד. מַרבִּית יהוּדֵי העיר עסקוּ בפַּרְוָונוּת, בתעשִׂיית בַּדֵּי פִשתן, בתעשיית בְּגדים ועורות. בִּסביבות העיר עסקוּ יהודים בחקלאות וּבְכַרמי יין. יהודיה סחרו עם סוחרי בַּרְצֶלוֹנָה וּדְרוֹם צרפת. בַּקהילה היתה שִׁכבה ניכּרת של תלמידי חכמים, רוֹפאים וּמַשׂכילים. בַּחֲצַר הַשַּׁליטים שָׂררה רוח ליבֶּרָלית, ויהודים מצאו דרך לשַׁמֵּשׁ שליטים אלה. בֶּעָשׂוֹר הרביעי של המאה ה־11 שימש אַבּוּ אִסְחאק יְקוּתִיאֵל בן יִצחק אִבְּן חסאן כְּיוֹעֲצוֹ של המלך מוּנְדִ׳יר הַשֵּׁנִי. יקותיאל היה בעל הַשְׂכלה יהודית רחבה, תוֹרָנית וחילוֹנית כְּאחת. הוא תמך בתלמידי חכמים ובמשוררים. בִּשנת 1039 הוצא להורג בִּידי אחרון מַלכי בית תֻגִ׳יבּ.

זכוכית
כלי חרס
כותנה
פשתן
משי
צמר
תעשיית בדים
חוטים וחבלים
צביעה
עיבוד עצים
נמל
דיג
עורות
נייר
איזור חקלאות (מדרום לקו)
דרכים
גבול האמירויות
שטח בידי המוסלמים במאה ה־11

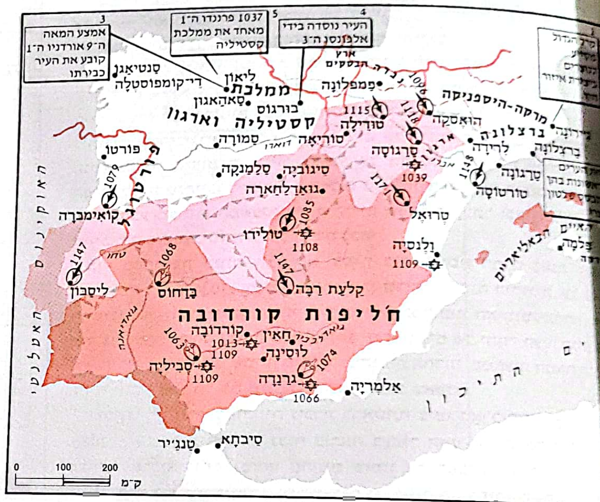
1. 912 עבד א־רחמן ה־3 מאחד את דרום ספרד ומרכזה. 929 מייסד את ח׳ליפות קורדובה.
2. חסדאי אבן שפרוט מתמנה לרופאו של הח׳ליף, לממונה על כספי המדינה ולשר החוץ. משמש גם בימי הח׳ליף אל חכים.
3. חסדאי מקים בקורדובה מרכז רוחני ליהדות ספרד וישיבה שבראשה משה בן־חנוך. תומך בחכמים ומשוררים ובהם המדקדקים משה בן־סרוק ודונש בן־לברט.
4. 970 עם מות משה בן־חנוך פורצת מחלוקת על משרת הרב בין מצדדי בנו חנוך לבין מצדדי יוסף אבן אביתור תלמיד הישיבה. חסדאי תומך בחנוך והוא נבחר.
5. ר׳ שמואל הלוי אבן נגרילה נולד בקורדובה (993).
6. 1013 סולימן עולה על קורדובה. המרכז התרבותי נחרב והח׳ליפות מתפוררת.
7. יהודים רבים נמלטים לגרנדה, בה קם מרכז חדש.
8. ר׳ שמואל הלוי בורח למלגה.
9. 1027 מתמנה ע״י השליט חבוס לוזיר ונשאר בתפקידו גם בימי באדיס בן חבוס. נעשה נגיד בקהילות ישראל בספרד.
10. 1056 עם מות שמואל הנגיד, יורש בנו יהוסף את כסאו. 1066 יהוסף נרצח, טבח נערך ביהודים ורבים בורחים.

28

מאות שנים התנהלה בלא הכרעה מלחמה זעירה בין שליטים נוצרים שונים לשליטים מוסלמים. הנוצרים נסתייעו במידת־מה בקרל הגדול, ביצירת איזור ספר – מרקה היספניקה – מדינת חיץ בין ספרד המוסלמית לצרפת הקרולינגית. ברצלונה היתה אחת הערים הראשונות שהשלטון הנוצרי נתבסס בהן. באיזור זה פיתחו היהודים פעילות ענפה בסחר ובחכירה של שדות וכרמים. החזקת הקרקעות היתה בצורת בעלות גמורה (allodium) או באריסות. עסקות של העברת קרקעות נעשו לעתים בין יהודים אף לבין הגמונים ומנזרים וכנסיות ראשיות ופארוכיאליות, כששטרי ההעברה ערוכים בעברית או שנשאו חתימות בעברית. יהודים פיתחו ענפי כלכלה שונים בעיר ובשכונתם בברצלונה (נחרבה בשנת 1391). סדרי החיים היהודיים נקבעו על סמך פריבילגיות. בנוסף על אלה נמצא בברצלונה ספר חוקים־מנהגים קדום (ה־Usatges; נתחבר בין 1053 ל־1071), שקבע בפירוש שהעונש על הריגת יהודי או פציעתו ייקבע לפי ראות עיניו של השליט. היהודים היו תלויים איפוא בחסדיו של השליט.

כיבוש עיר בידי הנוצרים ותאריכו
תשלום מס לנוצרים
פרעות שנערכו ביהודים ע״י המואחדון והמוראבטון

קופסת שנהב מן המאה ה־11 בספרד

החלטה של ועידת כנסיה, שנתכנסה באותם הימים בעיר ג׳ירונה בהנהגתו של הוגו קאנדידוס, ציר האפיפיור, חייבה את היהודים שקנו קרקעות מידי נוצרים לשלם לכנסיה את מס המעשר הקבוע מן הקרקעות. יש בדברים אלה כדי ללמד על קו ברור ביחס ליהודים, קו שהבטיח את בטחון הנפש והרכוש, ושנתכוון למשוך יהודים לקטלוניה בכלל, כלכל שאר שטחי הנוצרים, שעליהם יודעים אנו הרבה פחות.

את סיפור שאר היחידות הטריטוריאליות יכולים אנו לפתוח בימי אורדוניו הראשון (850–866), שפלש לאיזור שבין סלמנקה לסרגוסה. הוא הירבה לפעול ליישובו מחדש של הצפון. וקבע את בירתו בעיר ליאון. בנו, אלפונסו השלישי (866–909), המשיך בקו שנקט אביו וכבש שטחים בצפון פורטוגל, אלא ששב ואבדם למוסלמים. פילוגים ומריבות מבית אלצוהו לעצור את ההתקדמות הנוצרית, ואולי הרתיע אותו השליט המוסלמי, עבד א־רחמן השלישי, שישב באותם הימים על כסא המלכות באל־אנדלוס. בימי המלך רמירו (931–950) נתמרד הנסיך פרנאן גונסאליס מקסטיליה ובו מתחילות למעשה תולדותיה של קסטיליה. הוא פעל בברית עם טוטה, מלכת נברה (היא שנשאה ונתנה עם ר׳ חסדאי אבן שפרוט). ככל הידוע היו היהודים גם כאן תלויים בשליט. על הריגת יהודי או פציעתו שלמו כופר נפש לידי השר, כאילו היה היהודי ההרוג רכושו. סכום הכופר היה גבוה. אך למעשה היו התנאים שונים בכל עיר או איזור. על מצבם המיוחד של היהודים נלמד מהתקוממות תושבי העיר קסטרוחריס בשנת 1035 (זמן מה לאחר מותו של סנצ׳ו אל־מאיור). המרד פגע ביהודים, שהיו נתיני השליט, ובנסיונו ליישבם על אדמתו בניגוד לרצון האוכלוסיה הנוצרית שבאיזור. התיישבות יהודים באזורים חדשים אלה, שנפתחו להתיישבות, היתה תלויה ברצון השליט ובכוחו להבטיח את שלומם. כבר באותם ימים התיישבו יהודים ביישובים כפריים (Villa nova de Judaeis). אלה נוסדו על אדמת המלך. יישובים כאלה היו בנברה וגם בארגון.

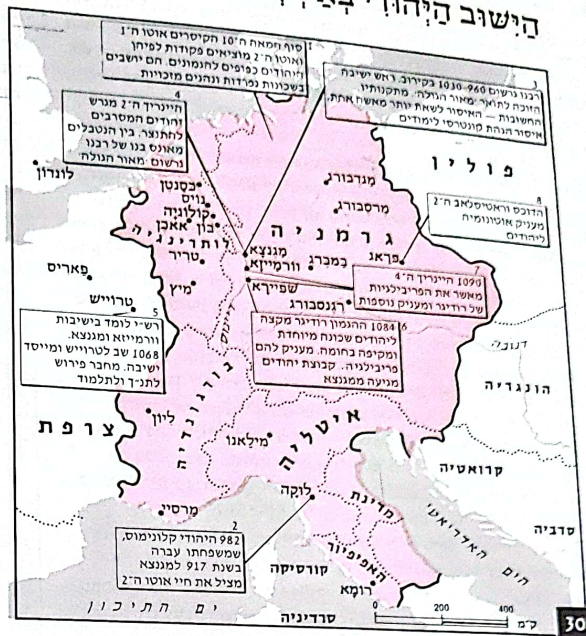
פרנאנדו הראשון איחד את קסטיליה, את ליאון ואת גליציה תחת כתר אחד (1037) מאז ואילך היתה זו לגדולה במלכויות ספרד. ימי שלטונו של בנו השני, אלפונסו השישי (1085–1109), מקבילים לתמורה הגדולה שנתרחשה באירופה בעת מסע־הצלב הראשון. בספרד הנוצרית מצאו התרחשויות אלה ביטוי שונה לחלוטין ביחס ליהודים מזה שמצאו באירופה. אלפונסו השישי, שנתכנה ״קיסר כל ספרד״, נשא את נס המלחמה במוסלמים. במלחמת הריקונקיסטה רבת התנופה שפתח בה, ושנסתייע בה באבירים צרפתיים, נמנעו אותן הריגות ביהודים שנעשו באירופה.

הסיוע שנסתייע ביהודים הוא שהכריע את הכף לטובתם. יהודי ספרד, שעלו במספרם על אחיהם באשכנז, נותרו במקומותיהם לאחר נסיגת המוסלמים לדרום. היהודים שמילאו תפקיד חשוב במינהל המקומי של האמירים הערבים השונים, עתידים היו לסייע בביסוס שלטונו של המנצח הנוצרי.

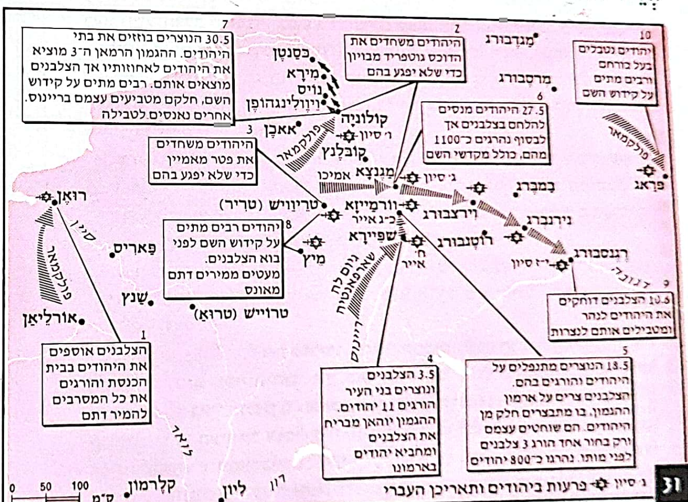
אלפונסו השישי (1065–1109) הכניע את שליטי סביליה, בדחוס וגרנדה והם העלו לו מס. כן כבש את העיר קואימברה בפורטוגל, וסייע לייסודה של מלכות זו.

ב־6 במאי 1085 כבש את טולידו. בחוזה הקפיטולציה הבטיח למוסלמים את מסגדיהם ואת זכויותיהם. אך לא עברו שני דורות, והמוסלמים גורשו מעמדותיהם בעיר ומסגדם הראשי הפך לכנסיה (1102). במאה ה־12 מוסרים המסמכים מן העיר על אוכלוסיה מוסלמית דלה. יהודי העיר נשארו במקומם, בפינה הדרומית־המערבית של העיר. ובשכונה אף נמצא מבצר היהודים (שרידי השכונה קיימים עדיין). לאחר הכיבוש רבו המתיישבים היהודים בעיר. זכות גדולה עמדה ליהודים בדמותו של ר׳ יוסף הנשיא בן פרוציאל (Ferrizuel), המכונה סידלוס (Cidellus), יליד קברה שבמלכות גרנדה. הוא היה רופאו של אלפונסו השישי, ונעשה נשיא היהודים בכל אזורי מלכותו של אלפונסו. הוא עמד ליהודי גואדלחארה, שעה שהעיר נכבשה על־ידי אלפונסו, וסייע ליהודים שבאו מן הדרום אל הצפון. היו לו בטולידו ובסביבתה אחוזות גדולות (הוחרמו לאחר מותו על־ידי הכתר). מסמכי מלכות נושאים את חתימת שמו באותיות לטיניות, כעד המאשר את תכנו של המסמך. שמו חתום גם על מסמך בעל ערך פוליטי מובהק (Privilegium immunitatis) משנת 1110, שנה אחת אחר מותו של אלפונסו השישי. יוסף הנשיא נקט קו תקיף בפוליטיקה הפנימית ואף חיסל את תנועת הקראים בספרד.

הַיִּשּׁוּב הַיְּהוּדִי בְּאַשְׁכְּנַז עַד 1096

גְּזֵירוֹת תתנ"ו

שַׁלִּיטֵי הקיסרות הרומית הקדושה אוטו הראשון (973–936) ואוטו השני (983–973) נתייחסו בַּאֲהָדָה לְהִתיישבות יהודית, ואֵלו הם הימים שבהם הֵחֵלָּה יהדות גרמניה לִבְנות את חייה. הַיינְריך השני (1024–1002) אישר בִּתחילה את זכויות יהודי מֶרסבורג (1004) בקִשְׁריהם אל הֶגמון העיר. אך כבר בִּשנת 1012 חל גירוש יהודֵי מַגֶנְצָא. יש הקושרים את צַו הגירוש בְּמַעֲשֵׂה הִתגַּיירותו של הכומר וֶצֶלין, אחֵרים — בְּמַעשיו של הַחַ'ליף הפַאטִמִי אל־חַאכִם בקבר יֵשוּ שבירושלים. הצַו בוטל עד מְהֵרה, כַּנראה כתוצאה מֵהתערבותו של ר' יעקֹב בר יְקותיאֵל אצל האפיפיור בֶּנֶדיקטוס השמיני.

מַגֶנְצָא היתה בירת המדינה, ובדרך הטֶבע נִתבַּטאו היחסים בין היהודים לַשלטון בהרבֵּה שְׂטָחים והשפיעו אף על כְּלַל יהודֵי המדינה. קהילה יהודית נתקיימה כבר מן המאה העשירית, אך ייתכן שאפשר להקדים במעט את תאריך ההתיישבות. עם בּוֹאם של ר' קַלונימוס וביתו מלוקָה הֵחֵלו שָׁם ימי פריחה.

שְׁפֵּייְרָא נֶהנתה ממַצָּב גֵיאוגְרָפי מיוחד. לא בִּלְבַד שֶׁשָּׁכְנָה על הָרַיינוּס, אלא אף על הדרך הרומאית העתיקה. ראשיתה של שְׁפֵּייְרָא היהודית מִבְּחינה רשמית היא מִימיו של רודיגֶר (1090–1073), הֶגמונה של העיר, שֶׁהֶעניק לַיהודים פְּרִיבִּילֶגְיה בִּשנת 1084. רודיגֶר היה מִתומכיו החשובים של הַיינְריך הרביעי בְּמִלחמת האִינְוֶוסְטִיטוּרָה. יורשו של רודיגֶר, יוהאן (1104–1090), הִמשיך באותם קווים שֶׁקָּבַע רודיגֶר ביחסו אל יהודֵי המקום.

הַפְּרִיבִּילֶגְיה שניתנה לִקהילת שְׁפֵּייְרָא על־ידי רודיגֶר חשיבותה מֵעל ומֵעֵבֶר לִקהילה זו. היא אושרה (ב־1090) על־ידי הקיסר, הַיינְריך הרביעי, ולימים היתה בָּסיס לִפְרִיבִּילֶגְיות רבות, שֶׁנָּתנו קיסרי גרמניה ומַלכי אירופה השונים ליהודים. בַּפְּרִיבִּילֶגְיות נִקְבעו סִדְרֵי החיים של היהודים ויחסם עם שְׁכֵנֵי[...] הנוצרים. מן הֶיתֵּרים אפשר ללמוד על ההגבלות שהוטלו עליהם. [...] הפריבילֶגיות נִתחַייבו היהודים בתשלום מס תמורת הַבְטָחַת קיומם. בִּמרוצת הזמן נקבע מַעֲמָדם המִשפטי של היהודים כַּשייכים לַכֶּתֶר וְלאוצר המדינה, וּשַׁיָּכות זו מָצְאָה בִּיטויהּ גם בְּשִׁעְבּוּדָם לַכֶּתֶר.

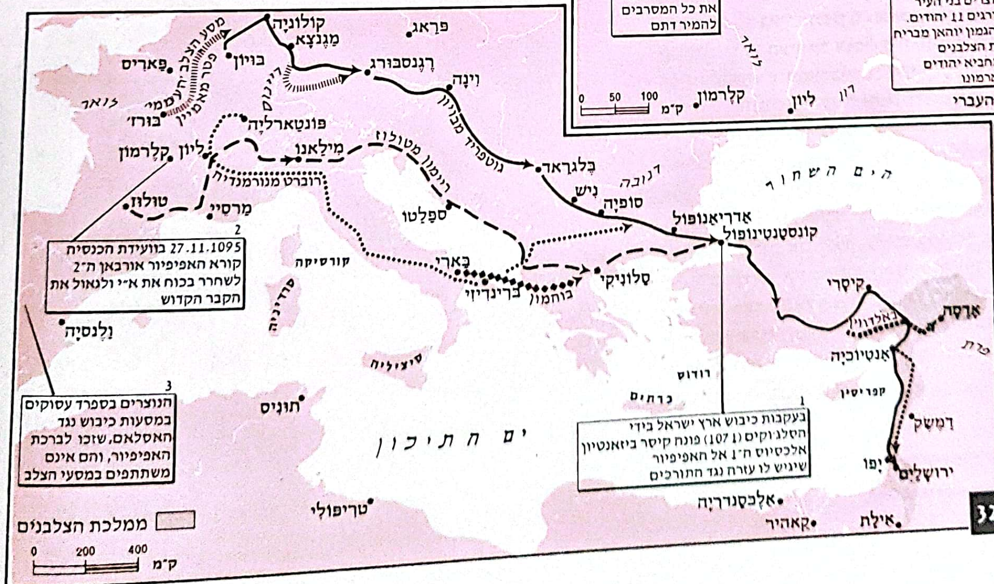
קהילה חשובה היתה וּורְמַיְיזָא. בְּניית בית הַכְּנסת הֵחֵלָה בִּשְׁ[...] ונסתיימה בִּשנת 1034. זמן־מה לאחַר־מִכֵּן נזכרת השכונה היהודית[...] התמיכה של יהודֵי המקום בְּהַיינְריך הרביעי בְּמִלחמת האִינְוֶוסְטִיטוּ[...] יחד עם אֶזרחי העיר בִּפְרִיבִּילֶגְיה בענייני מס. סחרם של יהודֵי העיר הִגיע עד פְרַנְקְפּוּרְט, בּוּפַרט הַמֶרְשְׁטַיין, גוֹסְלַאר ומקומות אחרים. מִמחצית המאה ה־11 היתה וּורְמַיְיזא, יחד עם מַגֶנְצָא, מֶרכַּז הלימוד בְּאשכנז.

השכונה היהודית בְּקוֹלוֹניה נזכרת לראשונה בִּימי הָאַרְכִיהֶגְמוֹן אַנוֹ הַשֵּׁני (1075–1056). בית־הכנסת נִבְנָה כנראה בֶּעָשׂוֹר השני של המאה ה־11, אך מִבְּחינה ארכֵיאולוגית נמצאו טוענים שֶׁזְּמַנּוֹ של המִבְנֶה הוא מסוף המאה ה־10. יחסי השכנות בין יהודים לנוצרים בְּקוֹלוֹניה היו כתיקונם בַּמאה ה־11. הָאַרכיהֶגמון אַנוֹ השני נִזְקַק כנראה ליהודים לְצָרְכֵי הַלְוָואוֹת. ידוע שיהודים רבים נהגו להביא את סחורותיהם אל הַיריד הקבוע שֶׁבְּקוֹלוֹניה. הדעת נותנת שהיתה להם פְּרִיבִּילֶגְיה והם נֶהנו מֵהגנה וּפְטור מִמִּסֵּי מַעֲבָר.

בְּאותו איזור נמצאו קהילות קטנות יותר כִּטְרִיר וּמֵיץ. יהודים רבים בָּאיזור היו בַּעֲלֵי כְּרָמים. העיר טְרוֹייש נִתייחדה גם בתעשיית עורות, ויהודֵי העיר נודעו בַּקְּלָף שֶׁהֵכינו.

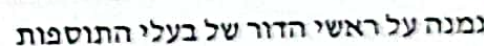
מַסַּע הַצְּלָב הָרִאשׁוֹן
שנת 1096 עַד 1099

צלבנים

בַּעֲלֵי הַתּוֹסָפוֹת

אנגליה
לינקולן
ר׳ ברכיה
ר׳ יוסף
קונטַבּריגָא (קֵיימבּרידג׳)
ר׳ בנימין
לונדריש (לונדון)
תמז
ר׳ משה בר׳ יום טוב
ר׳ אליהו מנחם בר׳ משה
ר׳ יעקב בר׳ יהודה חזן
מיצר למנש
ר׳ יעקב ישראל בר׳ יוסף
ר׳ אליעזר בר׳ שלמה
טוך
גֶשֶׁר אַלדומִיר
ר׳ משה בר׳ אברהם
פַאלֵייזָא
אַיבְרָא
פונטַייזָא
ר׳ יהודה בר׳ נתן – ריב״ן
ר׳ יום טוב בר׳ יהודה
ר׳ שמשון הקדוש בר׳ יוסף
ר׳ שמואל בר׳ שלמה
דרווייש
פַּאריס
קורבֵּיל
ר׳ שלמה בר׳ יהודה
ר׳ אליהו בר׳ יהודה
ר׳ חיים בר׳ חננאל – כהן
ר׳ יהודה שירליאון בר׳ יצחק
ר׳ יחיאל בר׳ יוסף
לואר
קלִיסון
ר׳ יעקב הקדוש
ר׳ יהודה
ר׳ יצחק בר׳ יוסף – סמ״ק
ר׳ פרץ בר׳ אליהו
קִינון
אורלֵיינש
ר׳ נתנאל
ר׳ יעקב
ר׳ יקר
ר׳ נתנאל הקדוש
ר׳ יצחק בר׳ יצחק
ר׳ יוסף בר׳ יצחק
ר׳ יעקב
ר׳ אברהם בר׳ יוסף
ר׳ שמשון בר׳ אברהם – ר״ש
ר׳ יום טוב בר׳ יצחק
ר׳ מנחם בר׳ פרץ
צרפת
קוּצִי
ר׳ שמשון בר׳ שמשון – הש״ר
ר׳ משה בר׳ יעקב
ר׳ יהודה בר׳ דוד
מֶלון
סיין
דַמפּיֶיר
רַמֶרוּ
טרוייש
שַׁנץ
יואַנִי
קורשַאן
ר׳ יעקב בר׳ שלמה
ר׳ שמחה בר׳ שמואל
ר׳ שמואל בר׳ שמחה
וִיטרִי
ר׳ יצחק בר׳ שמואל – ר״י הזקן
ר׳ יצחק בר׳ אברהם – ריצב״א
ר׳ אלחנן בר׳ יצחק
ר׳ מאיר בר׳ שמואל
ר׳ שמואל בר׳ מאיר – רשב״ם
ר׳ יצחק בר׳ מאיר – ריב״ם
ר׳ יעקב בר׳ מאיר – רבנו תם
ר׳ שלמה בר׳ יצחק – רש״י
ר׳ שמעיה
ר׳ יוסף פורת בר׳ משה
רון
אשכנז
ר׳ יואל בר׳ יצחק
ר׳ אליעזר בר׳ יואל – ראבי״ח
ר׳ אליעזר בר׳ שמשון
קולוניָה
בּונָה
ריינוס
ר׳ ברוך בר׳ יצחק
ר׳ אליעזר בר׳ יהודה
ר׳ אשר בר׳ יחיאל
ר׳ אליעזר בר׳ שמואל
ר׳ יהודה
מֵיץ
טול
ר׳ אליעזר
ר׳ אליקים בר׳ יוסף
ר׳ אליעזר בר׳ נתן – ראב״ן
ר׳ משה בר׳ שלמה
ר׳ יהודה בר׳ קלונימוס – ריב״ק
ר׳ ברוך בר׳ שמואל
מַגֶנצָא
וורמַייזָא
שפֵּייְרָא
ר׳ יצחק בר׳ אשר הלוי – ריב״א
ר׳ שמריה בר׳ מרדכי
ר׳ שמואל החסיד בר׳ קלונימוס
ר׳ אברהם החסיד בר׳ שמואל
ר׳ אליעזר בר׳ משולם
ר׳ שמחה בר׳ שמואל
ר׳ קלונימוס בר׳ מאיר
ר׳ יהודה בר׳ קלונימוס – ריב״ק
ר׳ מאיר בר׳ קלונימוס
צִיריך
ר׳ משה
ר׳ דוד בר׳ קלונימוס
מִינצבורג
ר׳ יהודה בר׳ משה
פרידבֶּרג
ר׳ שמואל בר׳ מנחם
וירצבורג
בַמבֶּרג
ר׳ שמואל בר׳ ברוך
נִירנבֶּרג
ר׳ ידידיה בר׳ ישראל
ר׳ מרדכי בר׳ הלל הכהן
רוטֶנבורג
ר׳ מאיר בר׳ ברוך – מהר״ם
ר׳ שמשון בר׳ צדוק
ר׳ משה פרנס
דנובה
רֶגֶנסבורג
ר׳ יצחק בר׳ מרדכי
ר׳ אפרים בר׳ יצחק
ר׳ ברוך בר׳ יצחק
ר׳ משה בר׳ יואל
ר׳ יהודה החסיד בר׳ שמואל
ר׳ שמואל בר׳ נטרונאי
ר׳ אהרן
ר׳ משה בר׳ חסדאי – מתקו
ר׳ אברהם הגדול בר׳ משה
מַגדבורג
ר׳ חזקיה בר׳ יעקב
אודר
אלבה
פּרָאג
ר׳ יצחק הלבן בר׳ יעקב
ר׳ אליעזר בר׳ יצחק
ר׳ משה בר׳ יעקב
ביהם
אוסטריה
ר׳ יצחק בר׳ משה – אור זרוע
ר׳ אביגדור בר׳ אליהו הכהן
וִינָה
איטליה
וֵירוֹנָה
ר׳ אליעזר בר׳ שמואל
100 200 ק״מ
43

נמנה על ראשי הדור של בעלי התוספות

על אף ימי הגלות הקשים והמרים לא חדלה מעולם היצירה הרוחנית בעם ישראל. שטחי היצירה היו שונים ותרומתם גדולה לעולם ההגות של ימי־הביניים ושל הדורות שאחריהם. בספרד היו היהודים שותפים בתרגום מן הערבית ללטינית של ספרי הגות מן העולם הקלאסי, שהגיעו לַמערב בלבוש ערבי. בכך גשרו את תרבויות העולם העתיק עם תרבויות ימי־הביניים.

פנים הרבה לַיצירה הרוחנית שנועדה לצָרכי הציבור היהודי עצמו, הָחֵל בפרשנות המִקרא וכַלֵה בַּקַבלה. בתפוצות ישראל השונות הוסיפו חכמים ומלומדים נדבכים ביצירתה הרוחנית של האומה, וכמה מדינות באירופה של המאות ה־11–ה־14 נתייחדו ביצירתן. ואם נודעה מדינה אחת בִּמְפָרֵשׁ התורה הגדול, רש״י, הרי מדינה אחרת נודעה כערש הקַבלה ואילו בשלישית נוצרו יצירות הגות וספרות מוסר, שהיו לנכסי האומה.

אם נתבונן בסביבה שנוצרו בה התוספות, נראה תופעות דומות בתחום הספרות הלטינית של ימי־הביניים, בתחום המשפט הרומי והקאנוני ובתחום הפרשנות המקראית הנוצרית. חֵרף הסייגים וההבדלים שָׂררה אווירה רוחנית אחת על יהודים ונוצרים. לא הפולמוס והוויכוח הדתי לבדם הפגישו את היהודים עם הנוצרים אלא אף רצונם ללמוד זה מזה. פרשנים נוצרים נעזרו ביהודים לפרשנות של מִקראות קשים, והמונח: Hebraeus meus dicit, הוא נוסחה מקובלת אצל אנדְריאס, תלמידו של אבֵּילארדוס, במאה ה־12.

התוספות הן יצירה קולֶקטיבית בדומה למִשנה ולתלמוד, ואף־על־פי־כן ניתן להבחין בַּתוספות בשיטות מִשיטות שונות ואף בהבדלים אזוריים בין צרפת, גרמניה, אנגליה ועוד מקומות. תלמידיו הוותיקים של רש״י סיימו את פעולתו הפרשנית ופתחו בתקופה חדשה. ימי המַעבר נראים בפעלם של ר׳ שמעיה, תלמידו־מזכירו של רש״י, שערך וסידר את פסקי הלכותיו של מורו הגדול, ושל ר׳ שִׂמחה מִויטרי. אך גדול מזה היה פעלם של שני חתניו של רש״י: ר׳ יהודה בן נתן (הריב״ן), אביה של משפחת חכמים, הוסיף דברים לפירוש רש״י, הִגִיהָם ואף חיבר פירושים לכמה מַסכתות. בַּתוספות לפירושי רש״י נזקק לפירושיהם של חכמי מַגֶנצא ואף לא נמנע מִלבקר את חותנו. אביהם של בעלי תוספות אחרים היה רבנו מאיר בר׳ שמואל, אף הוא חתנו של רש״י. הוא כּוּנה בתואר 'אבי הרבנים'. בגלל דרכו הפרשנית כינה בנו, רבנו תם, את פירושיו בשם תוספות.

חכמים אלה היו עדים לרדיפות שפקדו את יהודי צרפת בימי מסעי־הצלב ובגירוש אִיל דה־פְּראנס בשנת 1182. מהם אף יצאה הקריאה לעלות לארץ־ישראל. בערי צרפת ואשכנז הם רִכזו סביבם תלמידים הרבה, שהמשיכו את דרך לימודם, ואין תֵימה בכך שר׳ משה מִקוּצִי מסוגל היה, לאחר שׂריפת התלמוד בפאריס בראשית שנות הארבעים של המאה ה־13 לחבר את ספרו 'ספר מצוות גדול', ששימש יסוד ללימוד ההלכה היהודית בהיעדר התלמוד.

תורתם של בעלי התוספות נפוצה גם בארץ כנען — זהו כינויה של בוהֶמיה. אל רבנו תם הִגיעו תלמידים מפראג (ר׳ אליעזר בר׳ יצחק; ר׳ יצחק בר׳ יעקב; המכונה 'הלבן' — אחיו היה הנוסע הנודע ר׳ פתחיה מֵרֶגֶנְסבורג). מהם פעלו באשכנז ומהם נדדו לקהילות כנען ואף לרוסיה הגיעו. בקארנטיה שבאוסטריה נודע ר׳ פטר בן יוסף, שתוספותיו לִדבר רַבּוֹ נכנסו לסֵפר הַיָּשָׁר. הוא מת על קידוש השם בימי מסע־הצלב השני. בהונגריה נודעה באותם ימים משפחת גרים: ר׳ אברהם הגֵר, ובנו ר׳ יצחק הגר.

רַמֶרוּ, רֶגֶנסבורג ודַמפִּיֶיר היו מרכזים חשובים של בעלי התוספות. עם יוצאי בית המדרש של רֶגֶנסבורג נמנו ר׳ יואל בר׳ יצחק הלֵוִי ובנו ר׳ אליעזר בר׳ יואל הלֵוִי (הראבי״ה). בראש בית המדרש בדמפייר עמד ר׳ יצחק בר׳ אברהם הידוע בכינויו הריצב״א. הוא היה נכדו של ר׳ שמשון הזקן מפַאלֵ... ללמ...

רבנו תם. הריצב״א היה בעל הלכה גדול ופוסק, ופסוקיו היו מקובלים על דעת חכמים דורות רבים. בין הפונים אליו בשאלות היה ר׳ יונתן הכהן מלוניל, מעריצו של הרמב״ם. הריצב״א הכיר את כתבי הרמב״ם, שכן אליו פנה ר׳ מאיר אבולעפיה באגרתו המפורסמת על דעותיו של הרמב״ם בענייני תחיית המתים. אחיו הצעיר היה ר׳ שמשון משַנץ, שפעל רבות בפירוש המשנה ובשימוש בתלמוד הירושלמי כמקור להלכה. מעט ידוע על חייו, אך ירושתו הספרותית גדולה מזו של רוב בעלי התוספות, ורובה הגיע לידינו בלשונו ממש ושלא בעיבוד תלמידיו. בדבריו ניכרת גדולתו כתלמיד־חכם, שעולמו ההלכה.

לאחר עליית ר׳ שמשון משנץ לארץ־ישראל היתה פאריס למרכז תורה בצפון צרפת. בה פעל והרביץ תורה קרובו ותלמידו של ר׳ יצחק הזקן, ר׳ יהודה בר׳ יצחק (1166?–1224), הנודע בכינויו שירליאון. בית מדרשו נסגר בשנת 1182, בימי רדיפות פיליפ אוגוסט, ונפתח מחדש בשנת 1198. כאן למדו ופעלו אישים כר׳ יחיאל מפאריס, ר׳ משה מקוצי ור׳ יצחק מוינה. עם תלמידי בעלי התוספות נמנה הרא״ש, ר׳ אשר בן יחיאל, שהגיע לקראת סוף המאה ה־13 לספרד ושימש ברבנות טולֵידו. הוא היה הגדול במפיצי תורתם של חכמי אשכנז.

הכוחות היוצרים בצרפת נתדלדלו והלכו לאחר ויכוח פאריס ושריפת התלמוד. עם חורבן יהדות צרפת וגירושה בשנת 1306 הֵקיץ הקץ על יצירה זו.

באשכנז של המאות ה־12–ה־13 נוסדה תנועת החסידות. מייסדיה היו ר׳ שמואל החסיד ובנו ר׳ יהודה החסיד. יצירתם העיקרית היא ספר חסידים, המשמש בָבואה לדרך חייה של היהדות בסביבתה הנכרית באותה עת. הספר מצביע על התעוררות רוחנית. מידותיו של החסיד הן אמת־מידה לדרך החיים הרצויה. בספר באו לידי ביטוי השקפות שונות על החיים אשר בכמה מהן, לדעת החוקרים, ניכרת השפעת הסביבה. ואף בלשונו ניכרת השפעת לשונות הסביבה, הגרמנית והצרפתית. בספר עצות מעשיות ליהודים, כיצד ימנעו עצמם מלָבוא לידי חטא ועוון, וכיצד יִזכו לחיי העולם הבא. לחסיד, שהוא גיבורה של היצירה ושדרך חייו היא האידֵיאלית, נודע תפקיד מוגדר בתיקונה של החברה היהודית על אמצעי קיומה, יחסה לסביבתה הנוצרית, אורח חייה ומעשיה יום־יום. החסיד נתבע לשאת בעול הציבור ולהנהיג אותו על דרך האמת תוך ראיית המציאות הקשה שעם־ישראל היה נתון בה.

יצירה רוחנית אחרת היא המיסטיקה היהודית על צורותיה השונות. אלו הן תורות המבוססות על רעיון האלוהות, כפי שהוא מתבטא בַבריאה, בהתגלות האלוהית ובגאולה המובטחת לעתיד לבוא. בכל אלה נודע מקום מיוחד לתורת הקבלה בהשלכותיה החברתיות וההיסטוריות על עם־ישראל. ספרות ענֵפה יצרה עולם של ערכים, שמצאו את ביטויים בִּגדול ספרי הקַבלה: סֵפר הזוהַר והסִפרות שנוספה אליו, כתיקוני הזוהר והרעיא מהימנא. היא צמחה בדרום צרפת ובספרד הצפונית־המזרחית בראשית המאה ה־13, ושלחה את ענפיה אף אל מֵעבר לִגבולות ספרד. על־פי עדותו של ר׳ יצחק דְמן עכו, שהגיע לספרד, נתחבר ספר הזוהר בקַסְטיליה הישָנה בין השנים 1275–1285 על־ידי משה די־לֵיאון.

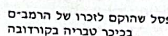
בספרות הקבלה הֵדים למחאה על הידרדרות באורח חייהם של פרטים בחברה הנִדרשת לתַקן את עַצמה. מחאה נמרצת על הקלקול שפָשה בחברה היהודית ובדרכי מנהיגיו נשמעת בְּספר הזוהַר בתיקוני הזהר וברעיא מהימנא. עולם שלֵם של סמלים מִתגלה בסִפרות הקבלה. חכמי ישראל בִּקשו למצוא בה פִּתְרון לְשאלת הגלות, את הדרך אל האלוהות הצרופה, ולימים אף הוראה מעשית לזירוז הגאולה דוגמת הקבלה הלוריאנית בצפת של המאה ה־17.

קובץ הלכות מבית מדרשו של רש״י
זמנו של כתב היד, ככל הנראה, המאה ה־13

הַקַּבָּלָה וּתְפוּצָתָהּ

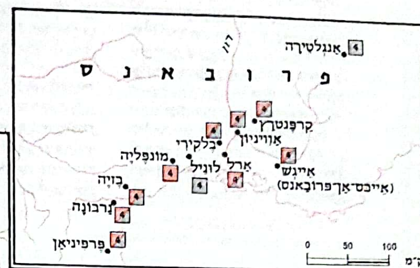
מרכזי קבלה
1250–1150
1325–1250
1500–1325

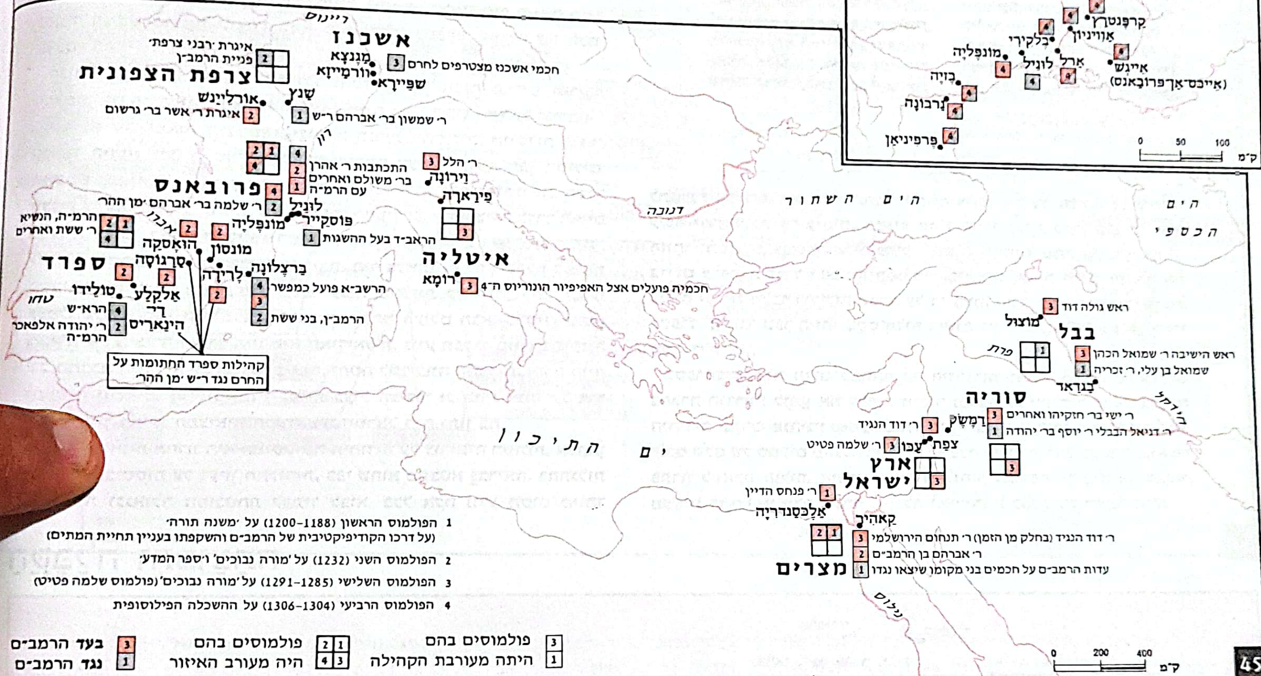
חתימתו של ר׳ משה בן מימון על תשובה לשאלה

פסל שהוקם לזכרו של הרמב״ם בכיכר טבריה בקורדובה

פֻּלְמוּס הָרַמְבָּ״ם

1 הפולמוס הראשון (1200–1188) על ׳משנה תורה׳ (על דרכו הקודיפיקטיבית של הרמב״ם והשקפתו בעניין תחיית המתים)

2 הפולמוס השני (1232) על ׳מורה נבוכים׳ ו׳ספר המדע׳

3 הפולמוס השלישי (1291–1285) על ׳מורה נבוכים׳ (פולמוס שלמה פטיט)

4 הפולמוס הרביעי (1306–1304) על ההשכלה הפילוסופית

3 / 1	פולמוסים בהם היתה מעורבת הקהילה
1 2 / 3 4	פולמוסים בהם היה מעורב האיזור
3	**בעד** הרמב״ם
1	**נגד** הרמב״ם

פעולתו ויצירתו של ר׳ משה בן מַימון (1204–1135) לא זו בלבד שהִקיפו את מכלול החיים היהודיים שבימיו, אלא אף פרצו את גבולות זמנן ומקומן.

תחומי יצירתו רבים ומגוונים: פרשנות, הלכה (משנֵה תורה), רפואה, תשובות על שאלות שנשאל, אגרות, הגות ומדע. בספרו ׳מורה נבוכים׳ ביקש לבסס שיטה הגותית שלֵמהשל אמונת ישראל. ביצירתו זו יצא להתמודד עם השקפות הנצרות והאִסלאם כאחת, ועם האיום שאיימו על הקיום הרוחני והפיזי של עם ישראל. דרכו בהלכה והשקפותיו על תחיית המתים עוררו כבר בימיו פולמוס ביהדות, שנטלו בו חֵלק יהודים במזרח ובמערב, בארְצות האִסלאם ובאירופה הנוצרית, ואש המחלוקת, שבָּערה כמאה שנה ויותר, כמעט שפילגה את היהדות.

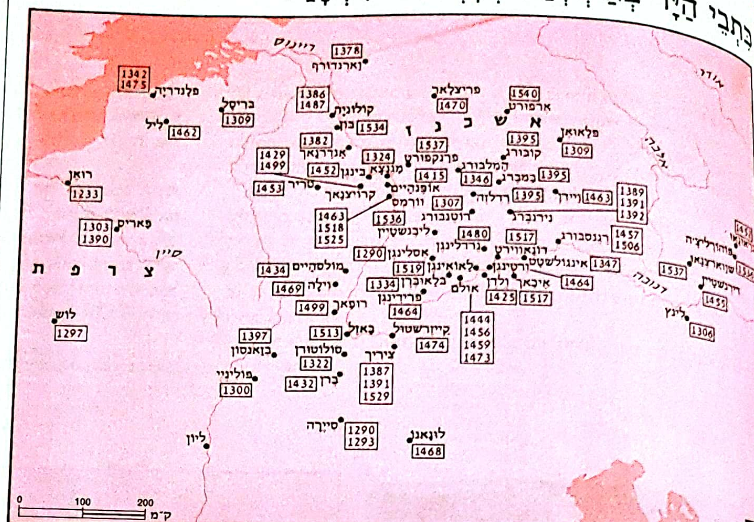
ארבעה פולמוסים קשורים ברמב״ם ובתורתו, ולמעשה יש לראותם כשלבים בפולמוס הכולל על כתביו ועל שיטתו. עיקרו של הראשון בהשגות על ספר משנה תורה, ועל שיטתו בניסוח ההלכות ובדעתו על תחיית המתים. הוא פרץ עוד בימי חייו של הרמב״ם, בסוף המאה ה־12; השני (1232), ענינו ספר מורה נבוכים וספר המדע; בשלישי (סוף המאה ה־13) נעשה נסיון לחחרים את ספר מורה נבוכים; הרביעי (ראשית המאה ה־14) דן בלימוד ספרי הפילוסופיה, וכתבי הרמב״ם היו בו נושא משני בלבד.

החמור בפולמוסים היה השני, שנתעורר בעת שנתחוללו מאבקים רוחניים ודתיים גם באִסלאם ובנצרות. בדרום־צרפת התנהלה באותם ימים מלחמה נגד הכפירה האלביגֶנזית. לפולמוס זה היו השלכות מרחיקות לכת לגבי תוכנה של ההשכלה היהודית ושותפים בו גדולי היהדות כר׳ שלמה מן ההר (במונפֶּליֶה) ושני תלמידיו ר׳ יונה גירונדי ודוִד בן שאול, ורבנים כר׳ דוִד קמחי, שניסה לצרף אליו אישים נוספים. הראשונים הטילו חֵרם על הנוהים אחרי תורת הרמב״ם וכנגדם הטילו תומכי הרמב״ם חרם על מתנגדיו. עֶמדתו של הרמב״ן היתה פשרנית, הגם שהתנגד להשכלה הפילוסופית. הוא ביקש, בראש ובראשונה, למנוע מַחלוקת ופילוג בעם ישראל. אחת התוצאות של פולמוס זה היה עניינה של האינקְוויזיציה האפיפיורית בכתוב בספריהם של היהודים.

בפולמוס השלישי מעורבים כמה מחכמי ישראל שבארצות האִסלאם. שלמה פטיט, מחשובי המקובלים בעכו, ביקש לחדֵש את החֵרם על מורה נבוכים וניסה לגייס את תמיכתם של רבני אשכנז, צרפת ואיטליה. פעולתו נכשלה, והתנגדו לו ראשי היהודות בדמשק ובמוצול ואליהם הצטרף הנגיד ר׳ דוִד, נכדו של הרמב״ם. באיטליה פעל ר׳ הִלל מוֵירונה כְּמפשר, ובספרד פעל הרשב״א, באותה מגמה.

החתלקחות האחרונה חלה בראשית המאה ה־14 בפרובאנס ובספרד. בהשפעת אבא מרי ממונפֶּליֶה הטיל הרשב״א ב־1305 חרם על קריאה ב׳ספרי חיוונים׳ קודם גיל הבגרות, שהיה כ״ה שנה בספרד. ספרי הרמב״ם לא נכללו בנוסח החרם, ובהדרגה שָׁכַך הפולמוס.

כִּתְבֵי הַיָּד בְּאַשְׁכְּנַז, בְּצָרְפַת וּבִסְפָרַד

1290 השנה בה נכתבו כתבי היד

עמוד מצוייר מתוך תפילות 'יוצר' ליום הכפורים, מחזור וורמיזא, שנת 1270 בקירוב.

במרכזים רבים עסקו סופרים בהעתקתם של ספרים שנדרשו ללימוד ולעיון. מקצוע מיוחד במינו נתפתח כאשר אישים שונים העסיקו סופרים שהעתיקו למענם ספרים לפי הזמנה. שתי המפות מלמדות על ריכוזי הסופרים, ונראים הדברים שככל שרבו ההעתקים כך גדלו ערכו וחשיבותו של המקור.

47

יְהוּדֵי אַנְגְלִיָּה עַד גֵּרוּשָׁם

הַמֵּאָה הַשְּׁלֹש־עֶשְׂרֵה

את תולדות יהודי אנגליה במאה ה־13 אפשר לתאר כימי רדיפות ונגישות מצד השלטונות והאוכלוסיה. מלכתחילה היתה כוונת השלטון והכנסיה המקומית להעביר את היישוב היהודי על דתו ובשנת 1232 אף נוסד באנגליה בית למומרים.

ביחס ליהודים נסתמנה מגמה ברורה: ניצולם חסר הרחמים בכל הנוגע להכנסות השלטון. המלך אֶדוארד הראשון נתן יד לנסיון הכנסיה להביא את היהודים אל תחת כנפי הנצרות. ערים רבות גירשו את היהודים ואחרות השיגו פריבילֶגיות שהתירו להן "לא לסבול יהודים" במקומם (הראשונה היתה לֶסטֶר בשנת 1231). בשנת 1275 גירשה המלכה האֵם אֶליאנור את היהודים מכל הערים שבבעלותה. היהודים עברו לערי המלך אדוארד הראשון. אך הגירושים המקומיים לא פסקו.

באותה שנה הוציא אֶדוארד צו מיוחד על היהודים (Statutum de judaismo) ובו ביקש להעביר אותם מעיסוקי ההלְוואה בריבית לפרנסות אחרות במלאכה ובחקלאות. נסיון זה לא הצליח שכֵּן היישוב היהודי נתדלדל לגמרי. בלחץ העירונים ציווה לסגור את התיבות (archae) שנשמרו בהם שְׁטרי חובותיהם ליהודים. עד מְהֵרה נתברר לו שאין יותר מה להוציא ולסחוט מן היהודים.

ב־18 ביולי 1290 הוצא צו הגירוש, וה־1 בנובמבר נקבע כמועד יציאתם של היהודים מכל אנגליה. ליוצאים הותר לקחת עמהם את מטלטליהם בלבד. שאר הרכוש הוחרם. לַכֶּתר ניתנה תמורה בהצבעת הפַּרלַמֶנט, שהטילה מַעֲשֵׂר על רכוש הכמורה ו־1/15 מרכוש האצולה והאזרחים — במקום ההכנסה השנתית מן היהודים. מס זה היה זעום ביחס לגובה המסים שהיהודים שִׁלמו כמאה שנים קודם לכן.

מִספר המגורשים נאמד בארבעת אלפים בקירוב. רובם ככולם עברו לצרפת ולאזורי אשכנז.

שטר בעברית משטרי החוב של יהודי אנגליה

1 — 1219 ויליאם מבלואה, הגמון ווסטר, אוסר על היהודים להעסיק נוצרים כמשרתים ונוצריות כמיניקות. אסור לקבל כמשכונות כלים המשמשים לקודש ולהלוות כספים שנתקבלו מנוצרים בריבית

2 — 1232 בית הכנסת מוחרם ע״י המלך והופך לבית תפילה נוצרי

3 — 1241 כינוס נבחרי הקהילות היהודיות בו נקבע כי יהיו אחראים על גביית סכום של 14 אלף לירות שטרלינג

4 — 1244 התקפת סטודנטים על יהודי העיר

5 — על היהודים מוטלת חובת הסימון איסור על בניית בתי כנסת

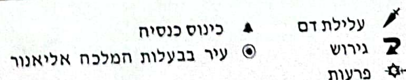
6 — 1275 נאסר על היהודים להלוות כספים בריבית, הותר להם לגור בערים שבבעלות המלך בלבד, חובת הסימון חלה מגיל 8 ומעלה, כל אדם מגיל 12 ומעלה חוייב בתשלום מס

7 — 17.11.1278 מאסרים המוניים והוצאות להורג בקרב יהודי העיר

8 — 1287 מאסר כל ראשי בתי אב יהודיים והחזקתם בכלא עד תשלום סכום של 20 אלף לירות שטרלינג

9 — 18.7.1290 ניתן הצו לגירוש היהודים. חוייבו לצאת עד ה־1.11. הנשארים יומתו. הותר לקחת רכוש או למכרו. הבתים ובתי הכנסת הוחרמו

48

איור דוד המלך ממזרת צרפת
שנת 1280

במאה ה־13 הֵחל בצרפת תהליך של צֶנְטְראליזַציה, ועליית כוחו של המלך סימְנה מִפנֶה לרעה במצב היהדות. בשנים 1236–1239 היתה הִתעוררות אנטי־יהודית, בצד הטָפות למסע־צלב חדש. הותקפו שכונות היהודים בערי אנז׳ו, פואטו ובריטני. הִתפרעויות אלה הֵניעו את גרֵיגוריוס התשיעי, חֵרף יחסו הבלתי אוהד בדרך כלל אל היהודים, לִפנות אל הֶגמוני צרפת באיגרת (ספטמבר 1236) ולגנות את הפרעות.

גירוש אנגליה — רב היה רישומו בצרפת. פיליפ הרביעי ציווה בפברואר 1291 (וכן ב־6.6.1299) על גירוש היהודים. אבל הצו לא הופעל. הכתר אסר אמנם על כניסת מגורשי אנגליה וגַסְקוניה לצרפת, ולאור דרכו של פיליפ וסחטנותו, נראֶה היה כאילו גירוש יהודי צרפת בלתי נמנע. ואכן באוגוסט 1306 ציווה פיליפ היפה על גירוש היהודים מכל המקומות שבשליטתו. צו זה ומניעיו דומים לגירוש 1182. אך בעוד שגירוש 1182 נעשה על־ידי מלך ינוקא, שלא הִגיע לבגרות ונזקק לעצת יועצים בלתי אחראים, הרי שגירוש 1306 נעשה ביודעין ומתוך החלטה שקולה. גירוש 1182 הִקיף רק חלק קטן מצרפת ואילו גירוש 1306 נתכוון לכל איזור השליטה של המלך, למעשה רובה של צרפת. פיליפ היפֶה קיווה שיתעשר מן הגירוש לאחר שיחרים את רכוש המגורשים.

מגורשי צרפת, מיעוטם עברו לגסקוניה ורובם המכריע נקלט במלכויות אַרַגוניה (כולל פרובאנס), ונַברו, שפתחו שעריהן למגורשים (בּרצֶלונה קלטה 60 משפחות). לא עברו ימים רבים ויהודים החלו חוזרים לצרפת. אך יִישובם שם לא נתארך וב־1394 גורשו משם סופית.

גְּזֵרוֹת אַשְׁכְּנַז

הַמֵּאוֹת הַשְּׁלֹשׁ־עֶשְׂרֵה וְהָאַרְבַּע־עֶשְׂרֵה

פְּרָעוֹת 'רִינְדְּפְלַיִשׁ'
שְׁנַת 1298

4
סה"כ נפגעו כ־146 קהילות
ונהרגו כ־20,000 יהודים

1
מתפשטת שמועה
שהיהודים גנבו את
לחם הקודש מן
הכנסיה. רינדפלייש
מקבץ המון גדול
הפותח בפרעות

2
ח' באב — נהרגו 54 נפשות.
הנשארים הסתתרו במבצר
אך בי"ב באב לאחר שלושה
ימי מצור נהרגו כולם

3
קהילות אוגסבורג ורגנסבורג
ניצלו הודות להגנת השליטים
המקומיים

י"ג אב 10 התאריך העברי ומספר הנספים בקהילה *

* הנתונים מתייחסים לכמה קהילות הנזכרות ב'ספר הזכרון' של קהילת נירנברג' והם אינם כוללים תינוקות שנספו וכן לא את כל הבנים והבנות

ק"מ 0 10 20

50

1
1287 נפוצה שמועה שיהודים
עינו למוות את חילד 'ורנר הטוב'
וכי גופתו החלה להקרין אור.
החלה עליית המונית לרגל
ופורצות פרעות ביהודים.
1288 הקיסר רודולף מצווה
לשרוף את גופת הילד ורנר

2
29-31.7.1336 להקות של
נוצרים הקרויים 'מכי
היהודים' מתנפלות על
היהודים. הפרעות מתפשטות
לגלילות אחרים

3
30.9.1337 בעקבות עלילה על
חילול 'לחם הקודש', הורגים
הנוצרים את היהודים, גוזלים
את רכושם ושורפים את בתיהם.
14.10.1337 הַיינריך דוכס באוואריה
מברך על שריפת היהודים,
מבטל את חובות הנוצרים ליהודים,
ומאשר את החזקת הרכוש הגזול

5
23.4.1338 לאחר שנמצא בבית יהודי
'לחם הקודש', הורגים הנוצרים
את כל היהודים בערי הסביבה

4
8-1337 חבורות 'מכי יהודים'
המכונים 'ארמלדר' עוברות באלזאס.
יהודים רבים מתבצרים בקולמאר
וגדודי ארמלדר צרים עליה. הקיסר
לודוויג יוצא נגד הצרים והם נסוגים,
אך מאוחר יותר מחדשים את המצור.
1339 נחתם חוזה שלום

7
בפרעות ארמלדר נפגעו כ־100 קהילות
ונהרגו כ־5,000 יהודים

הסן

תורינגיה

פרנקוניה

שוואביה

קהילה יהודית
קהילה חשובה / גדולה
פרעות לפני 1298
פרעות עלילת הדם 'ורנר הטוב'
פרעות רינדפלייש 1298
פרעות ארמלדר 1336-1339

ק"מ 100

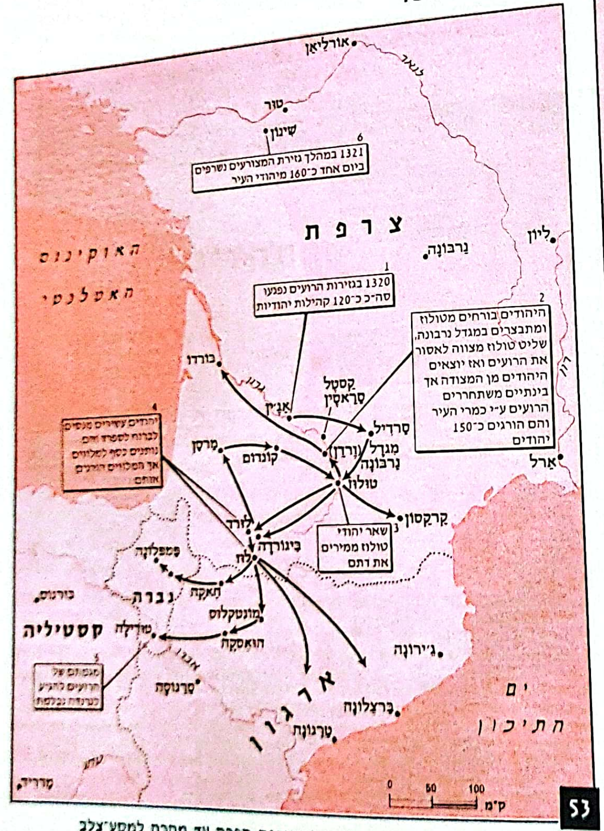
51

במחצית השנייה של המאה ה־13 החלה התעמולה האנטי־יהודית להשפיע באופן חמור על מצב היישוב היהודי בגרמניה. לשורה של עלילות דם ועלילות גניבת לחם הקודש החלו להתלוות פרעות. הפרעות, שפרצו בעקבות עלילת לחם הקודש בעיירה הפרנקונית רֶטינגֶן, נתפשטו על פני מחוזות רבים. בראש הפרעות עמד גרמני שנודע בכינויו רינדפלייש. הוא עבר ממקום למקום והלהיב המונים בפרנקוניה, בשוואביה, בהֶסן ובתורינגיה, ואלה עלו באכזריות רבה על קהילות ישראל. קהילות שלמות הוכחדו, ובין ההרוגים ייזכר ר' מרדכי בן הלל ומשפחתו.

בשנות השלושים (1339-1336) של המאה ה־14 פשטו כנופיות פורעים, שנתכנו בשם חבורות ארמלדר (על שום מגיני העור שנשאו על ידיהם), על קהילות יהודיות. כנופיות אלה, שנתרכזו בעיקר בפרנקוניה ובאלזאס, השאירו אחריהן חורבן גמור בקהילות ישראל. וייזכר הטבח בקהילות רופאך, אֶנזיסהַיים, ריבוויל ומילוז (מילהאוזן). ביהדות קולמאר פרעה האוכלוסיה המקומית. אחד מראשי הכנופיה היה יוהאן צימברלין, שהנהיג את הפורעים באלזאס. משהחלו הפורעים לאיים על שלום המדינה חתמו כמה ערים עם צימברלין הסכם שביתת נשק לעשר שנים.

בהסכמי שלום נוספים ניסו השלטונות המקומיים להרגיע את הרוחות גם באזורי הריינוס ובעוד מקומות. אך ההפוגה היתה קצרה. הפרעות הללו בישרו את מסע השמד של יהודי אירופה שנערך בעקבות המוות השחור.

גְּזֵרַת 'הָרוֹעִים' וְ'הַמְצֹרָעִים' 1320 עַד 1321

53

התעוררות של רועים בעיר אַגֶ'ין שבדרום־צרפת הפכה עד מהרה למסע־צלב שביקש לצאת לגרנדה כדי לשחרר את שרידי אדמת אירופה הנוצרית משליטת האסלאם.

הפשיטות החלו בקהילות ישראל בדרום צרפת ומשם התפשטו אל מעבר הפירינאים לתחומי מלכויות אַרגוניה ונַבָרה. האפיפיור יוחנן ה־22 התנגד למסע. בנסיון להגן על הקהילות שבצפון חצי־האי האיברי יצא אלפונסו, בנו ויורשו של מלך אַרגוניה יעקב השני, במצוות אביו, ועלה בידו להכות את הפורעים מכה ניצחת ולהפיצם. זה היה אחד המקרים הבודדים שתנועה שמטרתה שחרור אדמה נוצרית מעול האסלאם, הושמדה על־ידי הגורם שבקשה לשרתו.

ואם לא היה די באלה, באה על היהדות האשמה של הרעלת בארות. הם הואשמו יחד עם המצורעים, שחיו כמנודים מחוץ לחברה.

...עות בְּגְלִילוֹת הָרֵינוּס

קהילה יהודית
קהילה חשובה / גדולה (מלפני 1239)
פרעות לפני 1298 (להוציא עלילת הדם 'ורנר הטוב')
פרעות עלילת הדם 'ורנר הטוב' 1287
פרעות רינדפלייש 1298
פרעות ארמלדר 1339-1336

הַמַּגֵּפָה הַשְּׁחוֹרָה

שְׁנַת 1348

מַגֵּיפַת הַדֶּבֶר הגדולה, שהגיעה מאסיה לאירופה בשנת 1348, הִכתה מכה קשה ביהדות אירופה. המגיפה פגעה קשה בארצות רבות, מספרד בדרום־מערב אירופה ועד פולין במזרחה. האוכלוסיה הצביעה על היהודים כעל גורם המגיפה והֶאשימה אותם בהרעלת בארות ובהפצת המגיפה. ואם קטן היה מספר קרבנות המגיפה היהודיים ממספר הקרבנות הנוצרים, הרי גדל מספרם בעקבות הפרעות. יהודים שנתפסו בגרמניה, עונו באכזריות נוראה כדי שיודו בהפצת גורמי המגיפה. במקומות רבים העלו יהודים על המוקד. האפיפיור קלמנס הששי (1352–1342), שהכיר בעובדה שהמגיפה פגעה ביהודים כבנוצרים, יצא באַוויניון להגן על היהודים בבולה ששלח לראשי הכמורה ב־1.10.1348.

גם קרל הרביעי, קיסר גרמניה, ופֶּדרו הרביעי, מלך אַרַגוניה, יצאו להגן על יהודי מדינותיהם. אך מספרם של היהודים ההרוגים היה רב ביותר.

המגיפה השחורה ותוצאותיה הביאו למִפנה מכריע במצבן של קהילות ישראל. בספרד יש לראות במגיפה השחורה את ראשית הידרדרותן של הקהילות במלכויות קַסְטיליה וַאֲרַגוניה, לא רק במספרן, כי אם גם מבחינה פוליטית, תרבותית וכלכלית.

ציור נוצרי המתאר שריפת יהודים באשכנז

1 — 1347 סוחרים מגנואה ומוֶניציה מעבירים את המגיפה ממרכז אסיה

2 — 1348 רופא יהודי 'מודה' כי נשלח ע״י רב מטולידו להרעיל את הבארות

3 — ראשי העיר מחליטים על איסור ישיבת יהודים למשך 200 שנה

4 — ראשי העיר מחליטים על איסור ישיבת יהודים למשך 100 שנה

5 — 6.4.1349 הקיסר קרל ה־4 פוקד מראש למסור לנוצרים את נכסי היהודים שעתידים להיות מגורשים או נידונים למות

6 — לאחר המגיפה מוותר קרל ה־4 על זכויותיו כאדוניהם של היהודים ומעביר זכויות אלה לערים המוכנות לקבל יהודים

54

1.48 — התקדמות המגיפה השחורה (חודש ושנה)

גלי התפשטות המגיפה במרווחים של חצי שנה

קהילה יהודית שנפגעה בפרעות

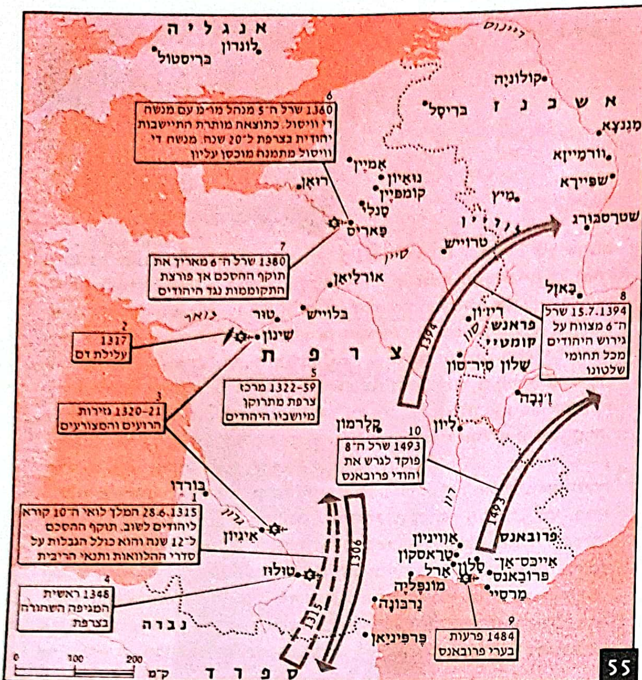
קהילה יהודית שהגנה על עצמה

חֻרְבַּן הַמֶּרְכָּז הַיְּהוּדִי בְּצָרְפַת

הַמֵּאָה הָאַרְבַּע־עֶשְׂרֵה

מלחמת מאת־השנים הוסיפה על חורבן המדינה, ובשנים 1361–1359 נעשה נסיון לחדש את הישוב היהודי בצרפת. ניתנו פריבילגיות להגנה על היהודים, ואף הותר להם לקחת ריבית גבוהה לתקופה של עשרים שנה. בשנים 1365–1366 ניסו כמה חוגים להשפיע על הכתר לגרש את היהודים. המלך שרל חתם אמנם ב־6.1.1367 על צו גירוש, אך הצו לא יצא אל הפועל. כן ציווה על רישום הרכוש היהודי. צווים דומים לאלה הוצאו בשנים 1368 ו־1370. בשנת מותו של שרל החמישי (1380), התנפלה האוכלוסיה על היהודים. ילדים נגזלו מהוריהם ורבו המתים על קידוש השם. בפאריס ניסה הפריפקט יו אוברִיו לפעול נגד הפורעים. הוא אף השיב את הילדים הנגזלים להוריהם. אך הוא הודח ונכלא. בהתעוררות האנטי־מלכותית בשנת 1382 נפגע אוברִיו יחד עם היהודים. שרל הששי נכנע ללחץ, וב־15.7.1394 ציווה על היהודים לצאת מצרפת עד ל־3 בנובמבר, שבע שנים לפני תום מועד ההתחייבות לעשרים שנה שנתן להם אביו שרל החמישי. גם מטולוז נצטוו היהודים לצאת ב־7.12.1394 (היו בה 12 משפחות ועוד שבע משפחות ישבו בפרובינציה של טולוז). היישוב היהודי שרד בפראנש־קומטיי, בלוריין בצפון, בפרובאנס ובנברה. בשנת 1481, כאשר הפכה פרובאנס חלק מצרפת, יצאה הגזירה על יהודיה. אך המלך נענה לבקשת יהודי מרסיי, ארל, אייכס־אן־פרובאנס, טראסקון וסלון, וחידש את זכויותיהם. אבל בשנת 1484 פרצו פרעות בערי פרובאנס (להוציא סלון). ב־19 באוגוסט 1484 אסר שרל השמיני התיישבות של יהודים בארל. בשנת 1486 פנתה מועצת העיר ארל אל נציגיה באסיפת המעמדות לתבוע את גירוש היהודים. קריאה דומה לזו יצאה ממרסיי. הרגשות האנטי־יהודיים היו חזקים במיוחד לאחר גירוש ספרד, ושרל נכנע בסוף יולי 1493 וציווה על היהודים להמיר את דתם או לעזוב את ארל בתוך שלושה חדשים.

היהודים הצליחו להשיג כמה דחיות. גם יהודי מרסיי השיגו דחייה, ובשנים 1501–1500 נאלצו השרידים לצאת. רק בודדים נשארו באיזור שליטתו של האפיפיור. חידוש היישוב היהודי בצרפת הדרומית־המערבית היה משימת אנוסים שברחו מחצי־האי הפירינאי. אך עד אז ועד שהותר להם לחיות בגלוי כיהודים עברו עוד שנים רבות.

רֵאשִׁית הַיִּשּׁוּב הַיְּהוּדִי בְּפּוֹלִין

קיימות עדויות על התיישבות קדומה למדי של יהודים בפולין. אך רק במאה ה־13 החלו יהודי פולין ליהנות מפריבילגיות. במיוחד נודעה הפריבילגיה שהעניק המלך בולסלאב מקאליש בשנת 1264, ושהושפעה מפריבילגיות שהעניקו קיסרי גרמניה. זוהי הפריבילגיה הראשונה שהבטיחה הגנה מפני עלילות דם, ושהכירה ביהודים כשייכים למלך. בשנת 1334 העניק קאזימיר הגדול פריבילגיה ליהודי פולין. היא אושרה בשנת 1364 ליהודי פולין־קטן (גליציה המערבית, שבירתה קרקוב) ורוסיה האדומה (גליציה המזרחית שבירתה לבוב). עם איחוד פולין וליטא (1386) העניק הנסיך ויטולד פריבילגיה זו לליטא (בשנת 1388).

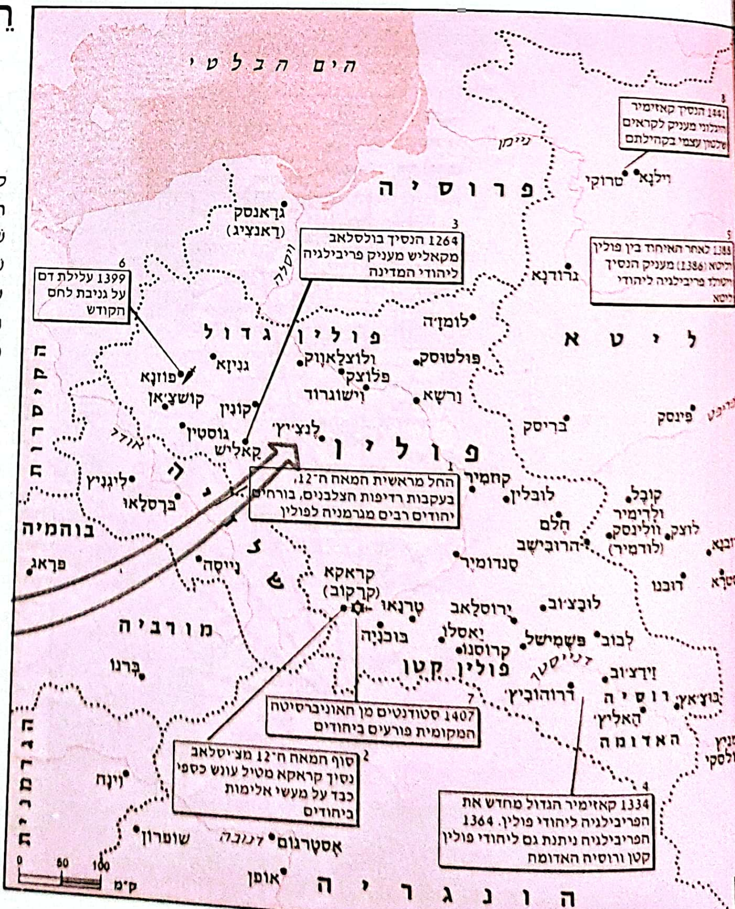
המוני מגורשים יהודים הגיעו לפולין מערים שונות בגרמניה במאות ה־14 וה־15. האצולה והעירונים הפולנים ביקשו אף הם לגרש את היהודים, ובימי ולדיסלאב יגיילו (1434–1386) נרדפו יהודי פולין.

בעלילת דם ב־1399 הואשמו יהודים בפוזנא בגניבת לחם הקודש והשכונה היהודית ויושביה היו לבז ולהרג. ב־1407 פרעו ביהודים סטודנטים של אוניברסיטת קרקוב (נוסדה ב־1400).

מידע מועט על יהדות ליטא באותם ימים. היו קהילות חשובות בבריסק, בטרוקי, בגרודנא ואולי בלוצק. בווהלין נודעה קהילת לודמיר עוד מן המאה השלש־עשרה (ווהלין סופחה לליטא בשנת 1336). היהודים עסקו שם אף בחקלאות, והאצילים ניסו לנשלם מדי פעם. לאט נתגבש בעיירות אלמנט עירוני יהודי, שעסק בחכירות. לימים נתרחבו עסקים אלה והקיפו את כל פולין־ליטא ואוקראינה.

ב־1441 הכיר קאזימיר היגלוני בעדה הקראית והעניק לה זכויות השוות לזכויות העדה הנוצרית.

גירוש ספרד נתן אותותיו גם בפולין־ליטא וב־1494 גורשו היהודים מקרקוב (אך ישיבתם הותרה בקוזמיר, וכן גורשו גם יהודי ליטא.

יְהוּדֵי סְפָרַד עַד חֻרְבַּן קנ"א

שְׁנַת 1391

המַגיפה השחורה שהגיעה לאֲרַגוניה ב־1348 הֵביאה עמה גל של פְּרָעוֹת ביהודים שהואשמו בגרימתה. לאחַר הפגיעה ביהדות זו הִגיע תורם של יהודי קַסטיליה. אך לגביהם לא היו לַמגיפה השחורה אותן תוצאות כמו לאֲרַגוניה או כמו לשאר מדינות אירופה שנפגעו מן המַגיפה. על קַסטיליה עָבַר במַחצית המאה הארבע־עשרה אסון דֵימוגרפי אחֵר, כתוצאה מֵעלייה במקרֵי תְמותה ומהתרוקנות יישובים מתושביהם. אלא שלא הוטל דופי ביהודים בְּשֶל כך. ההתקפה על יהודי סֶביליה בשנת 1354 נראתה כהֵד רחוק לַמגיפה השחורה ומסתבר שהיו לכך סיבות מקומיות. באותם ימים הכריז אנריקי טְרַאסְטַמַרָה, מרד על אחיו החורג, פדרו הראשון, המכונה 'האכזר'.

אחד מראשוני המאורעות נגד היהודים אירע באביב 1355. אנשי טראסטמרה נכנסו לטולֵידו ובזזו את השכונה היהודית הקטנה, אַלְקַנָה. לפי דברי הכרוניסטן, פדרו לופֶס דֵי איאלה נהרגו בשכונה למעלה מאלף יהודים. הפורעים לא חדרו לשכונה הגדולה, שכֵּן הֵגנו עליה חיילים ובני אצולה נמוכה ששָׂכר הציבור היהודי להגנתו. הפרעות ביהודים נערכו גם מחוץ לטולֵידו. אנריקי היה הראשון שקָבַע את הקו האנטי־יהודי כיסוד בפוליטיקה שלו; הוא אף הִצהיר שבמלחמתו באחיו הוא מבקש לשחרר את קסטיליה מֵהשפעתם המַזיקה של היהודים השולטים בה.

זו לא היתה פלישתו היחידה. בשנת 1360 התקדם מִצְפון קסטיליה, תוך כדי פגיעה בשכונות היהודיות ובאוכלוסיה היהודית. בשנת 1366 כָּפָה אנריקי תשלום של מיליון מַרַבֶּדי על קהילת טולֵידו, והקהילה מָכרה את כתרי הת[...] כדי לעמוד בתביעה זו. שנה לאחר מכן חזר הדבר בבורגוס. ראשוני הפורע[...] היו החיילים הזָרים, צרפתים ואנגלים, שכל צד הִזמין לעזרתו במלחמת האח[...] אנריקי־פדרו, בפרעות אלה חרבו מַרְבית קהילות קַסְטיליה, גם הדרום לא נ[...] ופדרו, שהֵגן כביכול על היהודים, ציווה על מכירת יהודֵי חָאֵין לעבודת[...].

לפרעות קנ"א (1391) קָדמָה הַחרָמַת בתי הכְּנֶסת בסֶביליה ב־1378, כתוצ[...] מתעמולתו של המֵסית פֵּירַאנְט מַרטִינֶס, בעיר זו הֵחלו הפרעות ב־4 ביוני 1391 וממנה נתפשטו ועברו לשאר קהילות אנדלוסיה והקיפו את מַרביתן של קהילות ספרד. כְּמורה ואצולה, עירוניים וכפריים כאחת היו שותפים לרג[...] בראשית יולי הִגיעו הידיעות על הפרעות לאֲרגוניה, ומיד הורגשה תסיס[...] כללית. מַרביתן של קהילות קַטַלוניה חרבו. בקטלוניה נִתלַוו לַפרעות התמרדויות של בעלי־מלאכה ואיכרים משועבדים נגד אדוניהם. אבל הללו ל[...] היו אלא גורם מִשני במלחמה נגד היהודים, אף־על־פי שהשלטון חשש מפני מגמות הלְוואי שלַפרעות. השלטונות ניצלו את תוצאות הפרעות: מלך ארגוניה ציווה לערוך מִרשם רכוש של היהודים שנִספו ולא הותירו יורשים. כמנהג אותם הימים, היה הכתר זכאי לָרֶשת רכוש זה.

באֲרגוניה ניצלו שתי קהילות: סַרַגוסה (מְקום מושבו של המלך) ופרפיניאן. בסרגוסה פעל למען אֶחיו ועשה גדולות ר' חסדאי קְרֶשְׂקש, שאסף כסף לשכירת צבא בראשותו של אחד האצילים (פְּרַנציסקו ד'אַרַנְדה), כדי להגן על יהודים. בסוף השנה יצא המלך למסע הַרְגָעה. בכל מקום שבא — נפתח משא ומתן בדבר גובה הקְנָסות וסִדְרי הסְליחה לאוכלוסיה. תושבי כמה ערים עלה בידם להטיל את אשמת הפרעות על היהודים עצמם.

בקסטיליה ניצלו קהילות מעטות בלבד. קהילות גדולות היו כלא היו. רק בנַבַּרָה לא ניכר הפעם כמעט רישומן של הפרעות. הקהילות הקטנות שבמַלכות זו, לא נתרחבו מאז הפרעות שפגעו בהן בשנת 1328.

יהודים רבים במלכויות אלה ניצלו בהמירם את דתם, וקהילות שלֵמות, על הנְהגותיהן, יצאו מִכלל ישׂראל. אף היו מִגְדולי היהדות באותם ימים שהֵמירו את דתם עוד קודם לַפרעות, בחֶלקם בהשפעת הנזיר ויסֶנְטֵי פֶרֶר. לעומת זאת צמחה תופעה חדשה: יהדות של אנוסים שביקשו לשוב ליהדות וקיימו בסתר חיים יהודיים. לצִדם נִתקיימו קהילות ישׂראל שהֵחלו מִתאוששות ומְחַדשות את חייהן במַהלך המאה החמש־עשרה.

צ ר פ ת

3 1367 כופר בסכום מיליון מרבדי משולם לאנריקי

1 1355 ביזת היהודים בשכונת אלקנה

2 1366 תשלום כופר של מיליון מרבדי לאנריקי. 1367 אנריקי חוזר ומטיל תשלום כופר של 880.000 מרבדי. מצווה על מכירת היהודים לעבודות והחרמת רכושם אם לא יעמדו בתביעה

4 1378 החרמת בתי כנסת

5 פיראנט מרטינס מטיף למלחמת השמד ביהודים המשפיעים על המדינאים והמרכזים את מרבית הרכוש בארץ

6 4.6.1391 ההמון מתנפל על השכונה היהודית. כ־4,000 יהודים נהרגו והשאר הוכרחו להתנצר. הפרעות מתפשטות לרחבי המדינה

7 אוגוסט 1391 קהילת מיורקה חרבה. השלטון מצווה על באי כוחו באי להגן על היהודים. אך גם חלק מהם משתתפים בפרעות

8 1395 התחדשות הקהילה עם בואן של 150 משפחות מפורטוגל

9 בשנות ה־30 במאה ה־15 הקיץ הקץ על יהדות מיורקה עם המרת שרידיה האחרונים

10 סוף המאה ה־14 תחילת עלייתם של יהודים ואנוסים לא"י

ישוב שנפגע במיוחד בעת מלחמת האחים אנריקי־פדרו

ישוב שנפגע בפרעות קנ"א

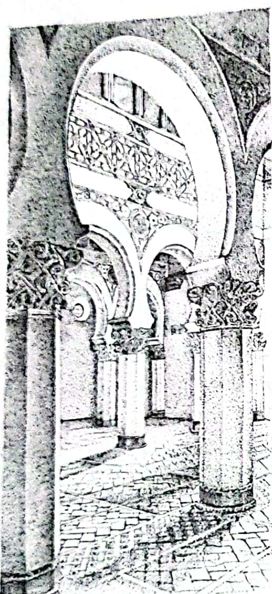
1282 כינוסי קורטס בקסטיליה בהם דנו וקבלו החלטות בענייני יהודים

0 100 200 ק"מ

• נציגי כמורה, אצולה וערים מסויימות

הַשְּׁכוּנָה הַיְּהוּדִית בְּטוֹלֵידוֹ

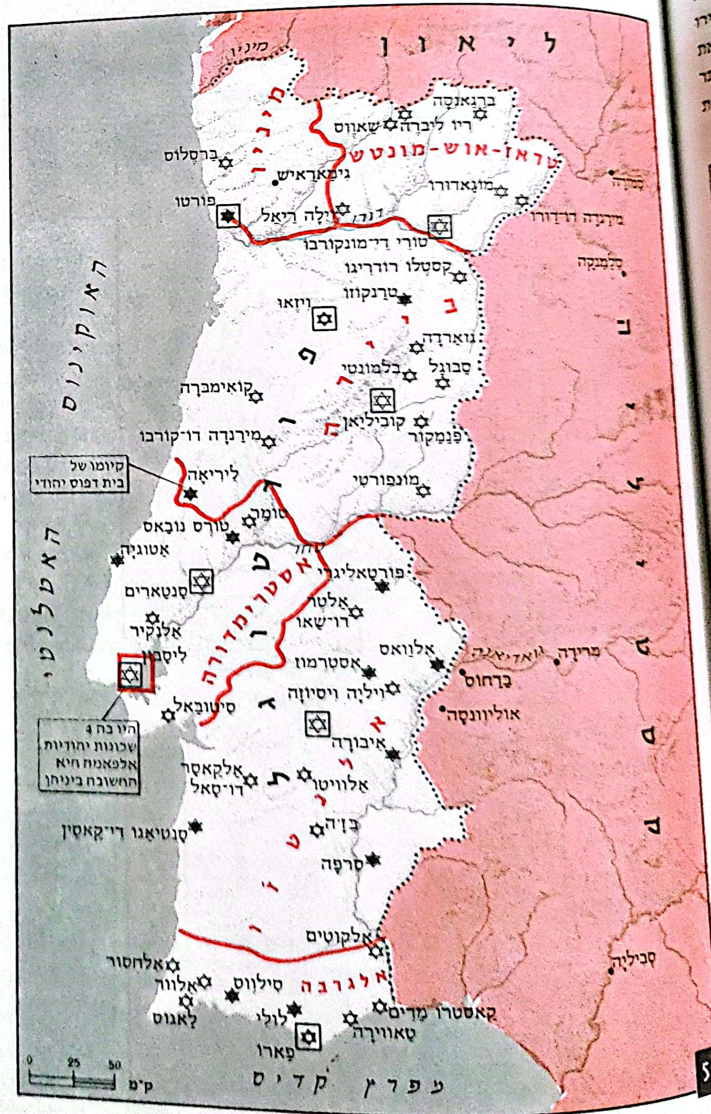
בית הכנסת בשכונה היהודית בטולידו שנבנה במאה הי"ג. לאחר פרעות קנ"א הפך לכנסיית סנטה מריה לה בלאנקה. בעמוד ממול כותרת של אחד מעמודי בית הכנסת.

הִתְיַשְּׁבוּת הַיְּהוּדִים בְּפוֹרְטוּגַל

הַמֵּאוֹת הַשְּׁלֹשׁ־עֶשְׂרֵה וְהָאַרְבַּע־עֶשְׂרֵה

יהדות פורטוגל פיתחה מאז עצמאותה מַעֲרֶכֶת ארגונית יהודית מיוחדת לעצמה. בראש יהדות זו הועמד "רב ראשי" ("רַבִּי מור" או "אַרַבִּי מור") שלְמָרוּתוֹ סָרָה כל יהדות פורטוגל. כל המדינה נתחלקה לשבעה מחוזות, כשבכל מחוז עוֹמד רב מְמוּנֶה מִטַּעַם הרב הראשי. לרב הראשי סַמְכוּיוֹת נרחבות בפיקוח על אִרגון חיי הציבור היהודי. הוא שייצג את האוכלוסיה היהודית אצל הכתר ואף הביא את דְּבַר המלכות אל הציבור היהודי. הוא אף יָעַץ לַכֶּתֶר בענייני המיסים והחובות שהיו מוטלים על היהודים. ברם אין לראותו כרב ראשי במובן המקובל. הוא היה למעשה, ממונה מִטַּעַם המַלכות על ענייני היהודים, ובעל סמכויות נרחבות ביותר.

יהדות פורטוגל ראתה ימים שקטים למדי במשך המאה הארבע־עשרה, אך גם שם הִפְעִילָה הכְּנֵסִיָּה לחצים לִנְשִׂיאַת סימן ולהגבלות במגורים בשכונות ויצירת אווירה של הסתה נגד היהודים. ואף על פי שאלה מצאו ביטוי בפרעות בשנת 1449, הוסיפו חיי הציבור היהודי לִתְנַהֵל כאילו על מי מנוחות.

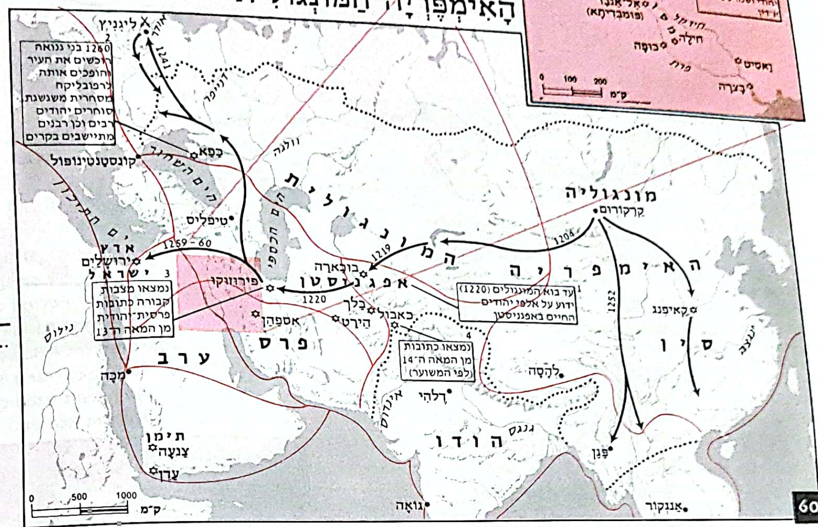

- ✡ ישובים יהודיים במאה ה־13 1279–1325
- ✡ ישובים שנוספו בימי אלפונסו ה־4 1325–1357
- ✶ ישובים שנוספו בימי פדרו 1357–1367
- ✶ ישובים שנוספו בימי פרנאנדו 1367–1383
- גבולות ארגון מחוזי בראשות "רב מור"
- ☐ בירת מחוז

מצבת קבורה מכאבול (אפגניסטן)

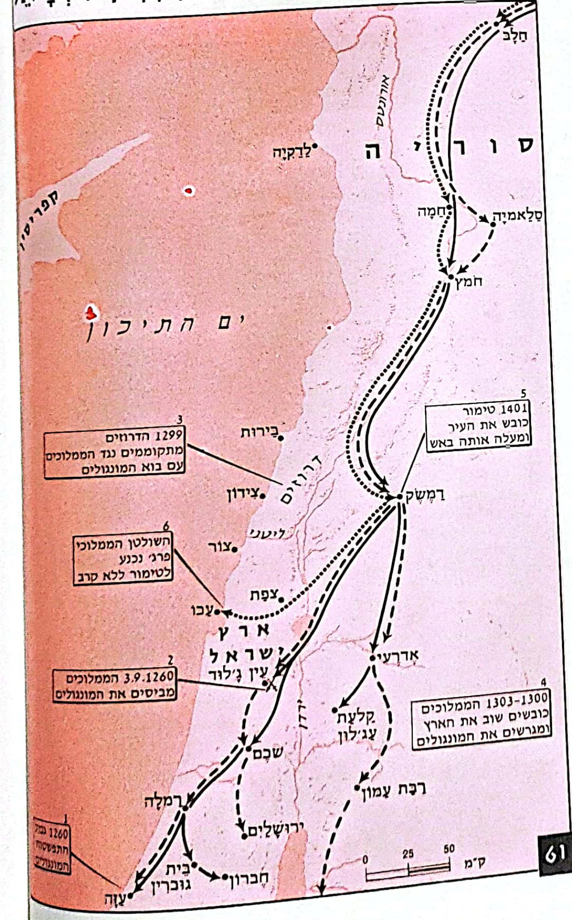
הָאִימְפֶּרְיָה הַמּוֹנְגּוֹלִית

60

כיבושי המונגולים
גבול האימפריה המונגולית
דרכי מסחר
ישוב שישבו בו יהודים

פְּלִישׁוֹת הַמּוֹנְגּוֹלִים לְאֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל

61

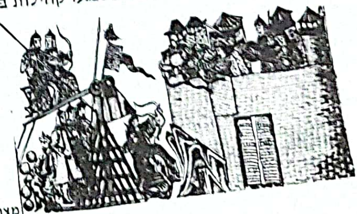
כיבושי המונגולים בשנת 1260
כיבושי גזאן בשנת 1299
פלישת טימור בשנת 1401

פלישות המונגולים לאירופה ולַמזרח התיכון, שראשיתן בסוף המאה השתים־עשרה הֵביאו עמהן תמורות רבות. מדינות חרבו ואוכלוסיות שלֵמות הושמדו. את העולם שטף נחשול של כוח פולש שלא נודע כמוהו.

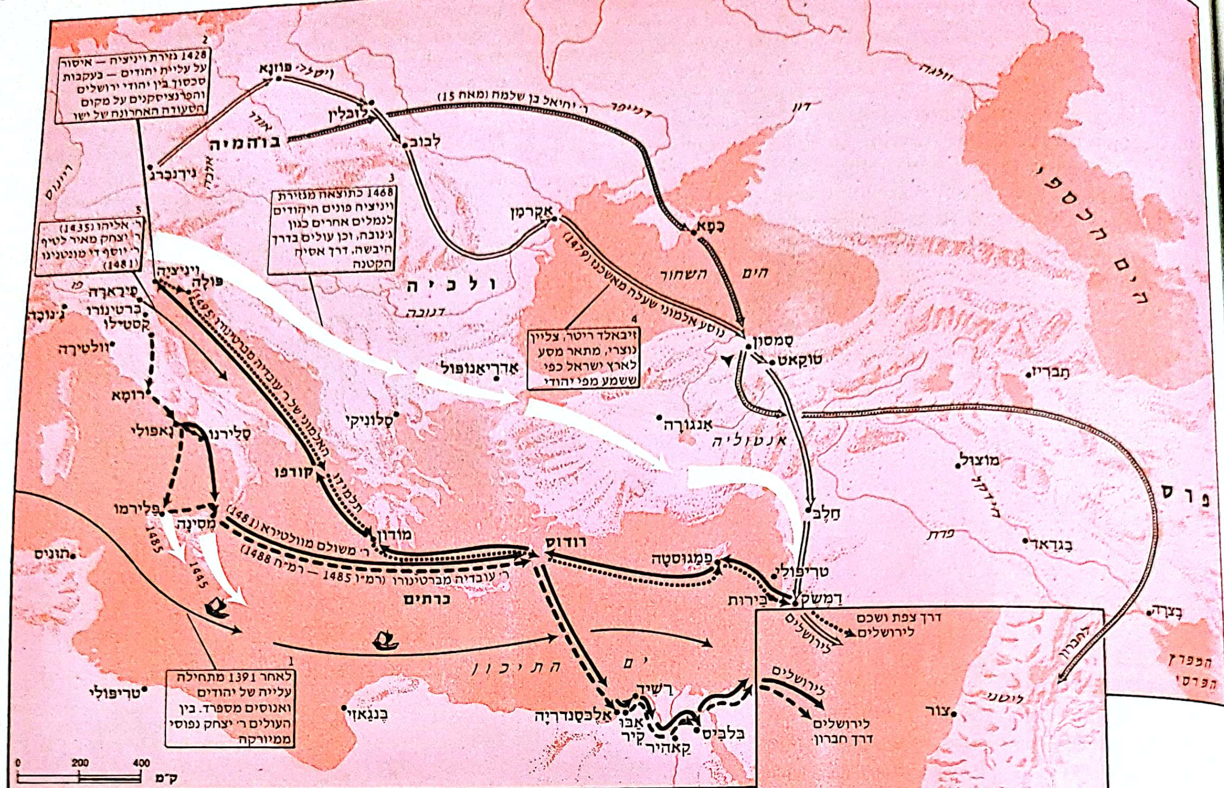
עד מותו של ג'ִנגיס חַאן (1227) הִגיעו המונגולים עד לִגדות הדְנְיֶיפֶּר באירופה; ב־1241 עברו המונגולים את נהר אוֹדֶר וכוחם נִבלם בקושי בַּקְרָב ליד העיר ליגניץ. בשנת 1258 הִשתלטו המונגולים, ובראשם האִלְח'אן הוּלַגוּ, על מְסופוטמיה. מִשם פנו אל ארץ־ישראל ובשנת 1260 הִגיעו עד עזה. אבל בְּקְרב עֵין גָלְיַת (עֵין גַ'לוד) שבְעֵמק יִזְרעאל הִצליח צְבא הַמַמְלוּכים, בהנהגת בַּיבַּרס, להכות את המונגולים מכה ניצַחת, ושלטון הממלוכים בארץ־ישראל הִתבַּסס לכמה מאות שנים, לאחַר שביברס ויורשיו חיסלו שם את שרידי השלטון הצלְבני.

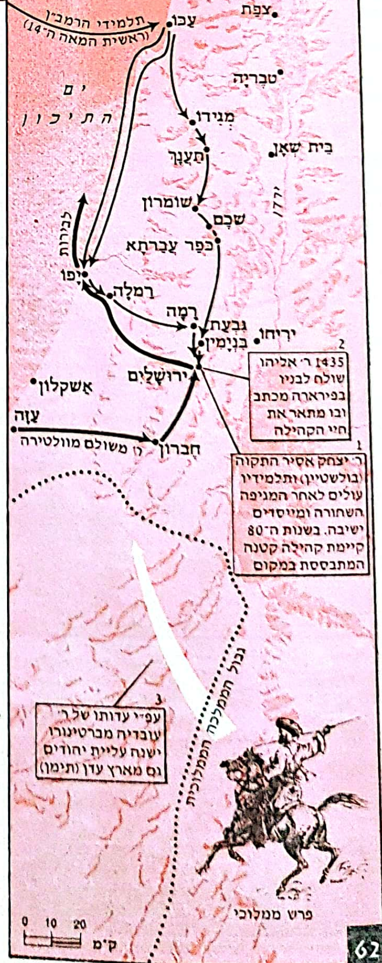
עם זאת עשו המונגולים כמה נסיונות נוספים לכיבוש סוריה וארץ ישראל. בשנת 1299 פלשו המונגולים בפיקודו של האלחאן גַזאן לסוריה ולארץ ישראל, ובפלישתם זו הם נסתייעו בצבא אַרמֶני ובדרוזִים מהלבַנון. בסוף המאה ה־14 חידש הנסיך הטַטַרי טִימור את האִימפֶּריה המונגולית וב־1401 הוא כבש את דַמֶשֶׂק והעלה אותה באש. ארץ ישראל נכנעה ללא קרב וקיבלה את העול הטַטַרי עד למותו של טִימור בשנת 1405.

מסעות המונגולים, שנִתכַּוונו נגד המוסלמים בַּמזרח, והִתפשטותם באירופה עוררו חרדה גדולה במזרח ובמערב. במסעות המונגולים נפגעו בעיקר האוכלוסיות המוסלמיות שבמזרח, אם כי לימים נתקרבו המונגולים אל האסלאם וחֶלקם אף התאסלמו. קהילות ישראל ניצלו בכמה מקומות: בבַגדאד, בחַלב (שם ניצלו בבית הכנסת) ובדמשק. פלישות המונגולים עוררו ביהדות איטליה וספרד תקוות משיחיות לגאולה קרובה, והמונגולים אף זוהו כצאצאי עשרת השבטים. באירופה הנוצרית נחשדו הקהילות בקשרים עם המונגולים, כאילו הם שותפים להם בפלישות ובחורבן שהם מביאים עמהם. ככל שקרבו המונגולים לַמערב נפגעו קהילות בשלֶזיה ובגרמניה.

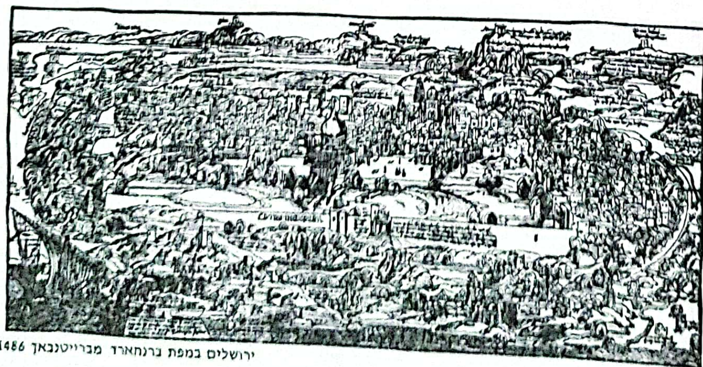
מצור מונגולים על עיר מוסלמית

גזירות קנ״א (1391) בספרד הִגבירו את זֶרֶם העלייה לארץ־ישׂראל. בין העולים, שֶׁפְּרָטֵי מַסעותיהם לא הגיעו לידֵנו, נמצא אנוסים רבים, ביניהם ר׳ יצחק נפוסי ממַיוֹרְקָה. עולים באו לארץ־ישׂראל על אף קְשָׁיֵי הקיום שם ורדיפות השלטון הממלוכי. ולא מספרד בִּלבד באו יהודים, אף מֵאַשְׁכּנז (בּוֹהֶמְיה) באו עולים לארץ; לקראת סופה של המאה החמש־עשׂרה הִגיעו לארץ שני נוסעים חשובים: ר׳ מְשׁוּלָּם מוּוֹלְטֵירה שבּאיטליה (1481) ור׳ עוֹבַדְיה מִבֶּרְטִינוֹרוֹ שבּאיטליה (1485). מְעוֹרבוּתוֹ של ר׳ עובדיה מִבֶּרְטִינוֹרוֹ בּחַיֵּי קהילת ירושלים היתה רבה וחשובה. כל עולה נתחייב לבחור לעצמו את דרך מסעו ולהשתלב בנתיבי המסעות שהיו מְקוּבּלים באותם ימים, כּאשר ויניציה אסרה הסעת נוסעים לארץ־ישׂראל.

חשיבות מיוחדת נודעת לתיאורי מסעותיהם וּמִפגשיהם עם קהילות ישׂראל בדרכּם לארץ ולתיאור היישוב שנמצא באותם ימים בערים ירושלים וצפת. תיאורי המסעות שכּתבו הנוסעים לאחַר שובם לבתיהם מְסַפּרים את סיפורה של ארץ־ישׂראל ושל הגולה כּאחת.

ירושלים במפת ברנהארד מברייטנבאך 1486

הָאִימְפֶּרְיָה הָעֻתְ׳מַאנִית בְּרֵאשִׁיתָהּ

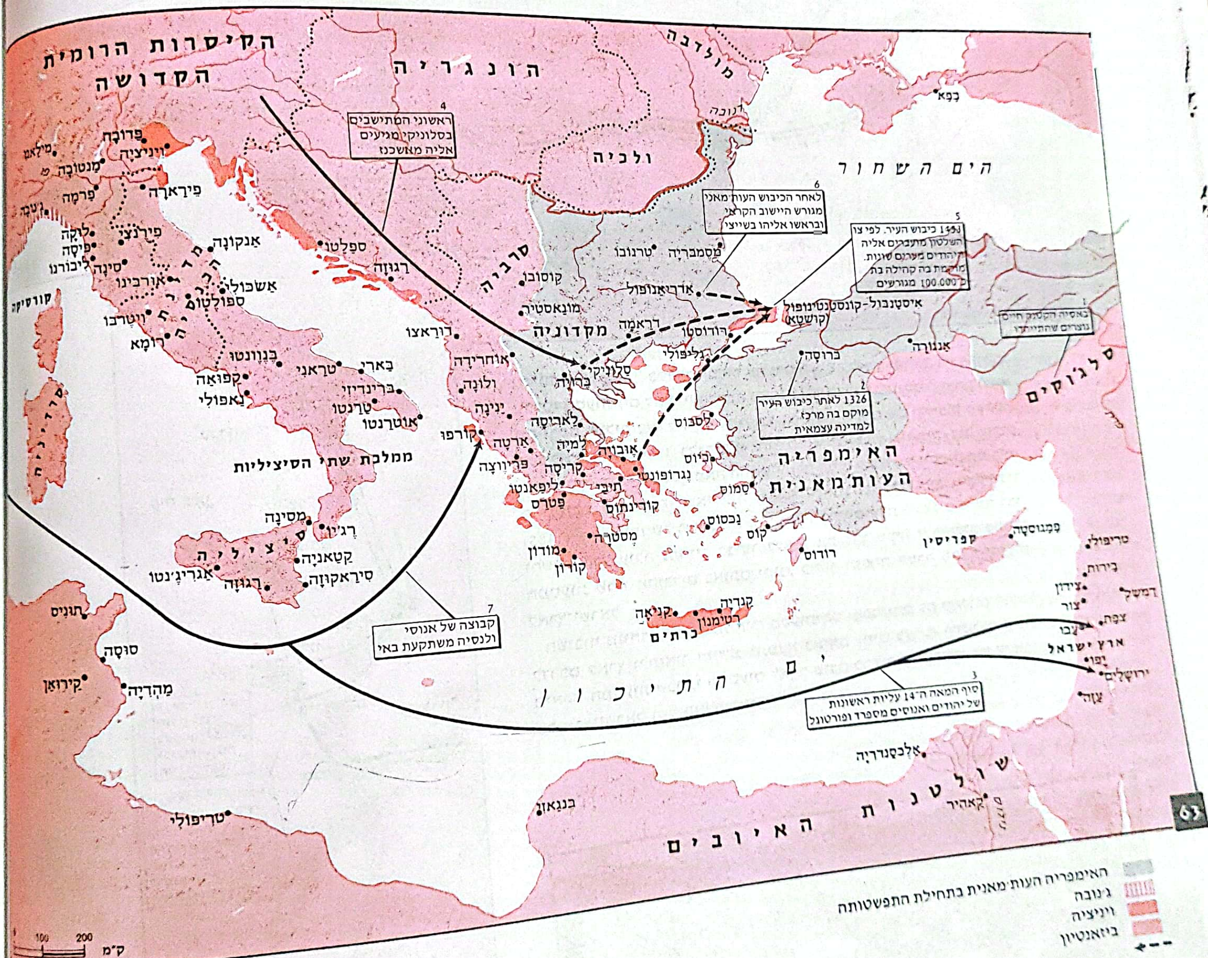
חדירות העות׳מאנים לגבולות האימפריה הביזאנטית נמשכו זמן רב. בהדרגה ערערו חדירות אלה את כוחה של ביזאנטיון באסיה הקטנה ובחצי האי הבלקני. חבלים אחר חבלים נקרעו מביזאנטיון גם על־יְדֵי השתלטותן של וֶינֶיציה וג׳נובה על איים שונים במזרחו של אגן הים התיכון. בַּאֲזורים אלה הֵחֵלו מתחדשים חיים יהודיים. בשנת 1354 כבשו התורכים את גליפולי ובשנת 1361 השתלטו על אדריאנופול. מכאן ואילך נראתה הדרך פתוחה לכיבושים נוספים באירופה. מַהלַךְ המלחמות בין 1361 ל־1430 הוא שקבע את גורלה של מקדוניה כולה. סַלוניקי הֶחזיקה מַעמד, לאַחַר שהיתה זמן מה בשלטון ויניציה (עד 1430). מכאן ואילך הפכה האימפריה העות׳מאנית לגורם מאַיֵים על אֲרָצות הנצרות באירופה.

במאה הארבע־עשרה ישבו יהודים בְמקומות מעטים באסיה הקטנה ואילו באזורי הַשליטה של ביזאנטיון, ובקונְסְטַנטינופול היתה קהילה יהודית דלה. לידה נתקיימה קהילה של קָרָאים. הרומַניוטים, כפי שנִתכַּנו יהודים שישבו בחצי האי הבלקני ובאזורים שבשליטת ביזאנטיון, לא הִצליחו בפיתוח חיי רוח עשירים ולאחר כיבושי העות׳מאנים נתמזגו רובם ככולם בַקהילות החדשות שנוסדו.

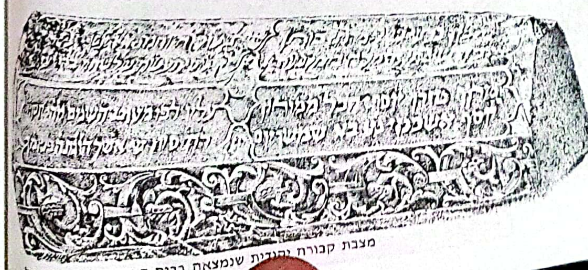
נפילת קונסטנטינופול ב־1453 בידי מֶחְמד השני שימשה אות ליהדות כנפילתהּ של רומא בשנית. קונסטַנטינופול סימלה את שנאת ישראל על מוראותיה, ובכיבושהּ נקשרו תִקוות של אִתְחַלְתא דִגְאולה. הֵחֵלה התעוררות של יהודים ואנוסים לצאת מספרד וללכת אל המזרח, לארץ־ישראל ולארצות השלטון העות׳מאני, כדברי ההולכים;לחסות שם בצֵל הַשְכינה.

השלטון העות׳מאני שביקש להקים את בירתו באיסטנבול (קונסטנטינופול, קושטא בפי היהודים), כפה על היהודים להתיישב בה. יהודי סַלוניקי, אדְריאנופול ומקומות אחרים נאלצו לעזוב את בתיהם ולעבור לאיסטנבול. כך לא ישבו יהודים בסלוניקי עד שְלהי המאה החמש־עשרה. ראשוני המִתיישבים היהודים בסלוניקי באו אליה מאשכנז. היהודים הספרדים הגיעו אליה אחרי גירוש ספרד ולימים נצטרפו אליהם פליטים מפורטוגל ומגורשים מסיציליה, קַלַבְריה ונאפולי. לא ארכו הימים וסלוניקי היתה לְמרכז יהודי משגשג. עִמה פרחו קהילות בקושטא, ואַדריאַנופול, טריפ... ועוד מקומות.

כיבוש דמשק וחלב בשנת 1516 והִשתלטות העות׳מאנים על ארץ־ישראל (1516) ועל מצרים (1517) פתחו אֳפָקים חדשים ליהודי התפוצות.

האימפריה העות׳מאנית בתחילת התפשטותה
ג׳נובה
ויניציה
ביזאנטיון

מצבת קבורה יהודית שנמצאה בבית הקברות ליד איסטנבול

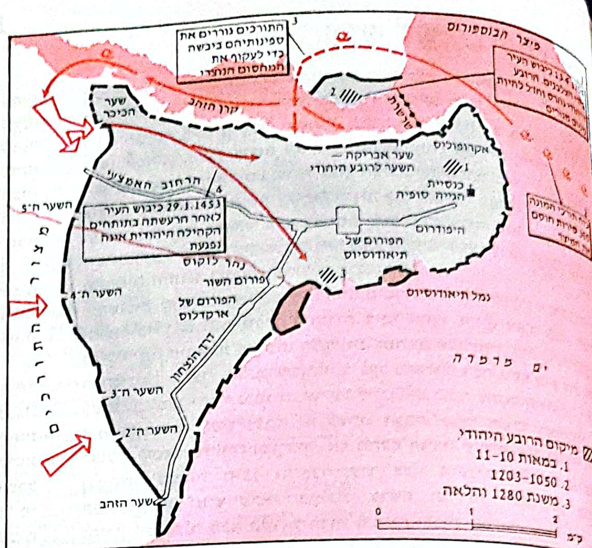
כִּבּוּשׁ קוֹנְסְטַנְטִינוֹפּוֹל

שְׁנַת 1453

המצור על העיר ארך זמן ניכר ולא היה בכוחם של מתנדבים ואנשי המושבות המסחריות של הוויניציאנים והקטלאנים לעמוד בפני המצור של התורכים העות׳מאנים. העדה היהודית הרומניוטית נתפזרה לכל עבר והשכונה היהודית נהרסה כליל.

פרט מתוך חיתוך עץ של קונסטנטינופול (1520) במרכז (מסומן בחץ) — בית הקברות היהודי

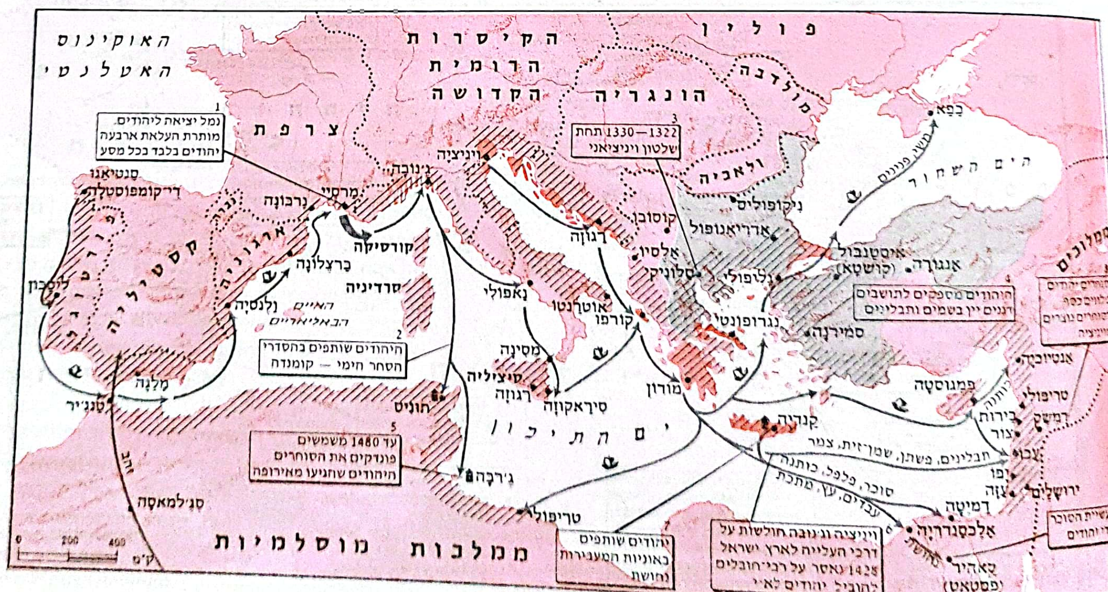
הַמִּסְחָר בְּאַגַּן הַיָּם הַתִּיכוֹן

הַמֵּאוֹת הָאַרְבַּע־עֶשְׂרֵה עַד הַחֲמֵשׁ־עֶשְׂרֵה

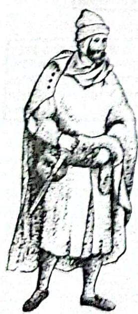
הפעילות המסחרית היהודית באגן הים התיכון במאות ה־14–ה־15 הִקיפה ענפי מסחר מגוונים. היא כללה מסעות סַחר ימיים לארצות רבות. יהודים היו שותפים בהסכמי סחר עם קְבַרניטי אניות. הֶסכמים אלה נודעו בשם קומנדה, כאשר הקברניט הוא המוציא אל הפועל את עִסקת המסחר ואנייתו מְשַמֶשֶת כצורך זה והיהודי הוא סַפָּק הסחורה. במסעות אלה היו מִתְארגנות שותפויות למבצעי מסחר מיוחדים בין יהודים לנוצרים ויש אף שיהודים בארְצות האסלאם הלוו כספים לסוחרים נוצרים מוֶנֶיציה לתשלומי מֶכס ולשחרור הסחורות שהביאו עִמהם. בערי נמל שונות אף נמצאו פונדקאות מיוחדים לעוברי אורח יהודים (כרֵתים). יהודים רבים שימשו מְתַווכים במסחר זה בין הסוחרים שבאו מאירופה אל ארְצות האִסְלאם.

קַווי המִסחר מְצַיינים דַרכי קֶשר כפי שנודעו מִמקורות שונים. כולם מלַמדים על פעילות רבה, חֵרף הגְבלות שהוטלו לעתים על מסעותיהם של היהודים באניות, כגון הגְבָּלת מִספר הנוסעים היהודיים לארבעה בכל מסע. היו קברניטים שלא לקחו נוסעים יהודים למִצרַים; וֶנֶיציה אסרה באותו זמן השְׂכָּרת מְקומות באניות ליהודים שעלו לארץ. ואִילו בַמזרח דיכא השלטון הממְלוכי בסוריה ובמצרַים את נתיניו היהודים.

מֵהיקף הסחר של הרד׳אנים עד להיקף הסחר האירופי חלה התפתחות ניכרת בצורות האשראי ובדרכי המימון של המסחר. דרכי המסחר נתקצרו ונעשו בטוחות יותר, והיהודים מילאו תפקיד חשוב בסחר זה במקומות מְגוריהם.

אזורי סחר עיקריים של ויניציה וג׳נובה באיזור הים התיכון
ויניציה
ג׳נובה
דרכי המסחר של ויניציה וג׳נובה
פונדק לסוחרים יהודיים
האימפריה העות׳מאנית
ביזאנטיון

סוחר איטלקי

יְהוּדֵי גֶּרְמַנְיָה בְּסִימַן גֵּרוּשִׁים וּפְרָעוֹת

הַמֵּאוֹת הָאַרְבַּע־עֶשְׂרֵה עַד הַחֲמֵשׁ־עֶשְׂרֵה

הגם שקהילות ישראל בגרמניה נפגעו עוד לפני ימי המגיפה השחורה לא היה בכוחן של הפרעות, המגיפה השחורה ותוצאותיהן לחסל את יהדות אשכנז. אבל מצב הקהילות הלך ורע. בכמה מקומות הוגבלה ישיבת היהודים לעשר שנים בלבד. רק קהילות מעטות עלה בכוחן להתאושש, ועד למחצית המאה החמש־עשרה נתרחבה רשת הקהילות. אלא שהאוכלוסיה לא חדלה מלהציק ליהדות זו. בשנת 1389 פרעו ביהודי פראג, שניצלו בימי המגיפה השחורה. משנות השמונים של המאה הארבע־עשרה נוספה על הפרעות רשימה ארוכה של גירושים ממקומות שונים.

במחצית המאה החמש־עשרה דרש יוהאניס מקפיסטראנו בערי גרמניה והסית נגד יהודים. רבים מגירושי המאה ה־15 נעשו ביזמת האזרחות העירונית. כך, למשל, לא חודש ב־1423 היתר הישיבה בעיר קלן ליהודים שהיו בעלי זכות ישיבה ארעית בעיר.

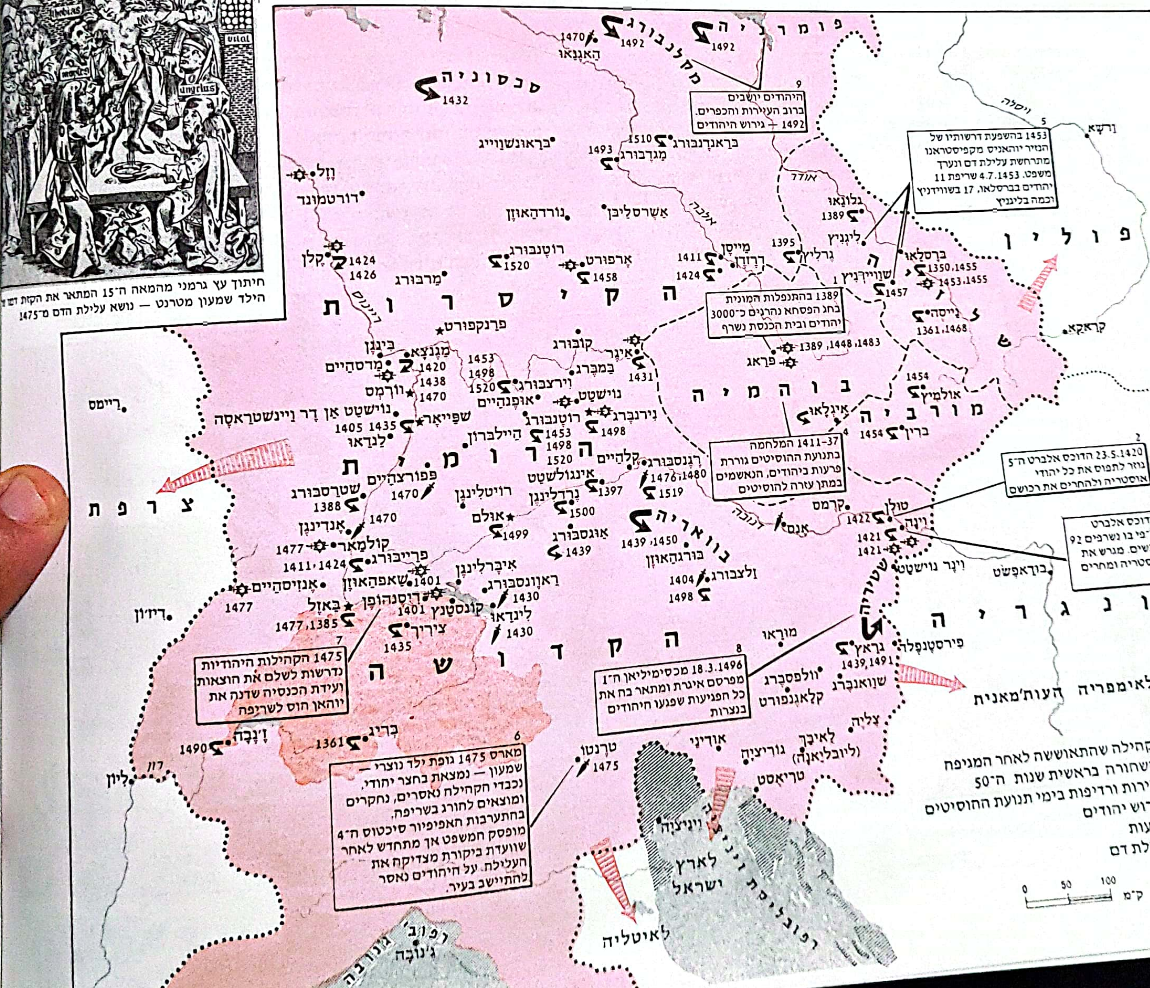
המלך זיגיסמונד פנה אל העיר וביקש לדחות את הוצאתה לפועל של ההחלטה. שופט־בורר שנקבע לשם כך, הדוכס אדולף קבע ב־24 ביולי 1425, שהעיר רשאית להוציא לפועל את החלטותיה. אלא שהעיר הקדימה וגירשה את היהודים באוקטובר 1424. המגורשים נתיישבו באיזור הסמוך לשליטת הארכיהגמון. ויכוח בין הארכיהגמון לעיר מגנצא נסתיים בגירוש היהודים מכל הארכיהגמוניה. אלברט השלישי כתב בשנת 1462: "כל שליט רשאי ליטול מן היהודים את נכסיהם ואפילו את חייהם ולהרגם, להוציא אותם מעטים שיש לקיימם בחיים לשם זכרון. היהודים יכולים למנוע מעצמם גורל זה על־ידי מסירת שליש מרכושם לכל שליט עם הכתרתו". הוא אמנם תיקן מעט את הנוסח הזה ב־1463, אבל ביסודם נשארו הדברים כמות שהם.

גם הקיסר מכסימיליאן הראשון נקט אותה שיטה של גירושי היהודים. ב־18 במארס 1496 פרסם אגרת על גירוש יהודי שטיריה ותיאר את "כל" הפגיעות שפגעו היהודים בנצרות, כגון חטיפת ילדים נוצרים ורציחתם, וכיוצא באלה. קיסר זה נתן אישור רשמי לאגדות כזב ואמונות תפלות שרווחו בציבור הנוצרי; עם זאת, השאיר פתח לכניסת יהודים לשטיריה, אבל ראשות האיזור השיגה הארכות לצו הגירוש. בכל זאת נמנע מכסימיליאן מלפגוע ביהודי מורביה ובוהמיה והתנגד לגירוש היהודים מרגנסבורג.

משנבחר קרל החמישי מספרד להיות קיסר, אפשר היה לשער, שינהג ביהודות אשכנז כדרך שנהגה ספרד ביהודיה בימי הוריו זקניו. אולם הוא הבדיל בפוליטיקה היהודית בין שתי המדינות, ומה גם שבגרמניה היה טרוד בבעיות הלותרניזם. בחצרו של קרל החמישי פעל בהצלחה רבה יוסף איש רוסהיים כשתדלן למען יהודי גרמניה. אף־על־פי־כן, יש לומר שתנאי חייה של יהדות גרמניה במאה השש־עשרה לא נשתנו הרבה. מרכז הכובד האשכנזי עבר לפולין־ליטא, בוהמיה ומורביה. אף החלה הגירה יהודית (עוד במאה ה־14, ובמיוחד במאות ה־15 וה־16) לעבר צפון איטליה ובכיוון לאימפריה העות׳מאנית וארץ־ישראל בתוכה. פרשת הגזירות והרדיפות, הפרעות והגירושים נתנה מכה קשה ליהדות גרמניה ולכוח יצירתה.

חיתוך עץ גרמני מהמאה ה־15 המתאר את הקזת דם הילד שמעון מטרנט — נושא עלילת הדם מ־1475

מוֹקְדֵי תְּפוּצָה שֶׁל שִׂנְאַת יִשְׂרָאֵל

67

הצגות פסיון ומחזות בעלי תוכן אנטי־יהודי
כתבי־יד ומחזות אנטי־יהודיים
הטפות אנטי־יהודיות
כתבי שטנה אנטי־יהודיים
מקומות עלייה לרגל הקשורים למוטיבים אנטי־יהודיים

יְהוּדֵי שְׁוֵיצַרְיָה

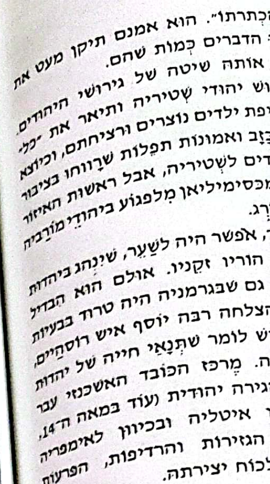
הַמֵּאוֹת הַשְּׁלֹש־עֶשְׂרֵה עַד הַחֲמֵשׁ־עֶשְׂרֵה

הישוב היהודי הקדום בשוויצריה היה ככל הנראה בבאזל, שיהודיה נזכרים לראשונה בשנת 1213. קהילות אחרות באותו איזור במאה השלוש־עשרה היו בקוֹנסטַנץ, בלוּצֶרן, בבֶּרן, בצִירִיך, בזֶ'נֶבָה, ובלוֹזַאן. רובם עסקו בחלפנות ובהלוואה בריבית אך היו בהם גם סוחרים, חייטים ופועלי מתכת, וכן בעלי כרמים ומטעים. היהודים באו למקומות אלה בעיקר מאלזאס ומגרמניה. היישובים הללו לא האריכו ימים, שכן תכפו על יהודי שוויצריה גירושים ורדיפות. בין השאר הואשמו בגרימת המגיפה השחורה ויהודי שִׂיון אף הואשמו בהרעלת בארות. דומה היה גורלם של יהודי זֶ'נֶבָה, לוּצֶרן ובֶּרן ורבים גורשו או הועלו על המוקד.

חיים יהודיים בשוויצריה נתחדשו במידה מצומצמת לקראת סוף המאה הארבע־עשרה. רשות הישיבה ניתנה רק לכמה רופאים יהודים. רק באיזור דובר הגרמנית נתבססו כמה קהילות (בַּאדֶן, ציריך, לַנגנַאו, אֶנדינגֶן עלית ומחוז אַרגָאו). בציריך ישב ר' משה, שנודע בתוספותיו והערותיו לס' מצוות קטן.

68

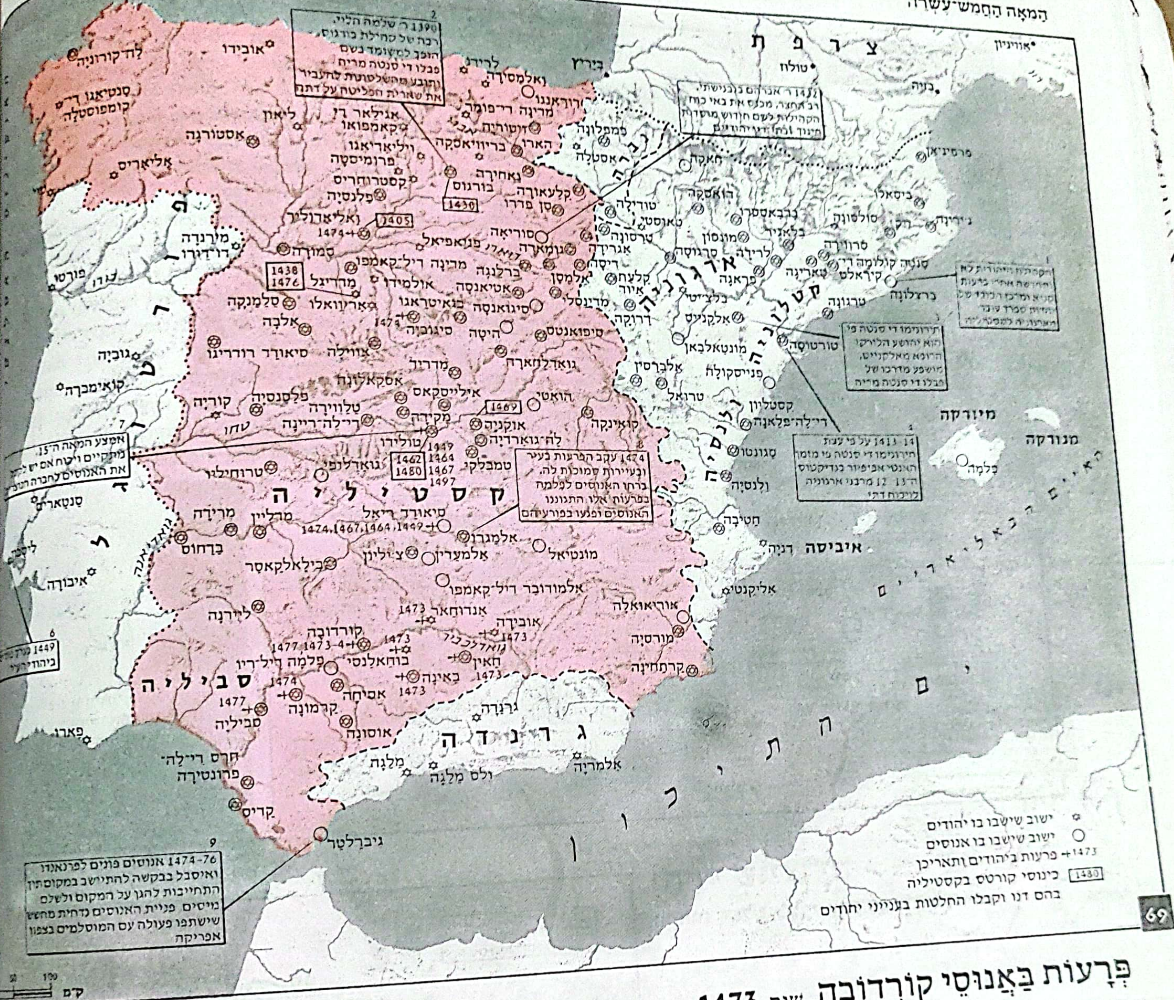
1384 תאריך ייסוד הקהילה היהודית
שריפת יהודים בעת עלילת הרעלת הבארות ב־1348/9
שריפת יהודים ב־1401
עלילת דם
גירוש
שלושת מחוזות היער — שנת 1291
קנטונים שהצטרפו לברית עד 1353
קנטונים שהצטרפו לברית עד 1513

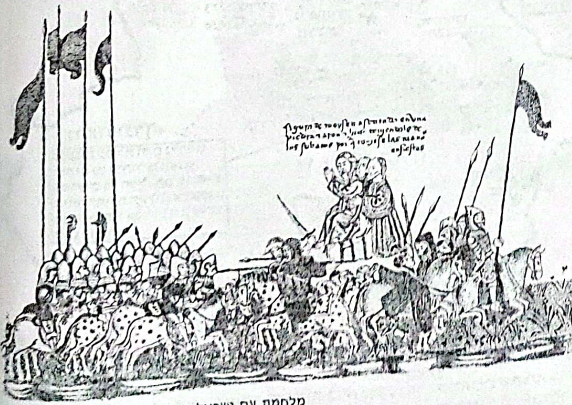

יְהוּדֵי סְפָרַד עֶרֶב הַגֵּרוּשׁ

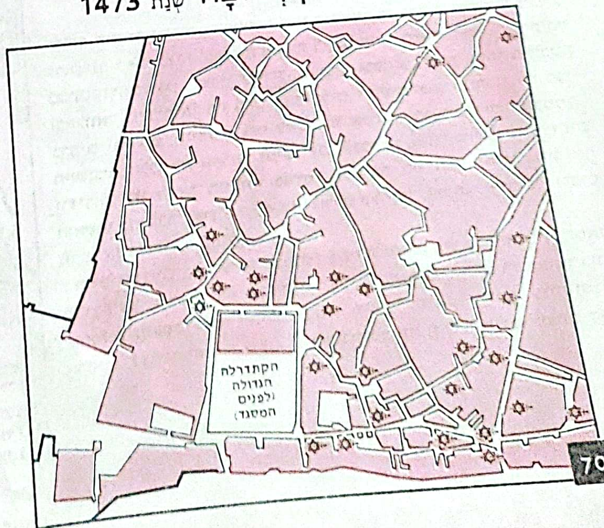
הַמֵּאָה הַחֲמֵשׁ־עֶשְׂרֵה

פְּרָעוֹת בַּאֲנוּסֵי קוֹרְדוֹבָה שְׁנַת 1473

מלחמת עם ישראל בעמלק לפי איור בתרגום המקרא לספרדית שנעשה בידי ר׳ משה א׳רג׳יל (1430-1422)

...ספרד, שאירע בשנת רנ״ב (1492), שָׁרְשׁוֹ בפרעות קנ״א (1391), כאשר ...יהודית גדולה מאוד — כ־200,000 נפש — נאנסה לשְׁמַד. בצד ...שׂרידה לפליטה נתקיים מעתה ציבור יהודי שיצא מכלל ישראל ואל ...לא בא. מהם היו משומדים, כפבלו דֵי סַנְטָה מַרִיָּה בקַסטיליה (הוא ...שלמה הלוי, רבה של קהילת בורגוס), שנַעֲשָׂה לימים לאחד מראשי ...ופעל נגד אָחיו לשֶׁעָבר, וחֵירונימו דֵי סַנְטָה פֵּי (הוא הרופא יהושע ...העיר אַלְקַנְייס), שפָּעלו כל אחד על פי דרכו כדי להניע את ...להעביר על דתה את שְׁאֵרית הפלֵיטה. על פי עצתו של המומר ...די סנטה פי זימן, בשנת 1413, האנטי־אפיפיור בֶּנֶדיקטוס ה־13, 12 ...אַרַגוניה לוויכוח דתי בעיר טורטוסה. הוויכוח נמשך כשנתיים ...וכל אותו זמן נמצאו קהילות המַלכות בלחץ קשה ביותר, ...והחשובים שברבניהן נמצאים בטורטוסה ומנַהלים מַערכה כבדה ...באותן השנים רַבּו המשתַמדים. הנזיר וִיסֶנְטֵי פֵּרֶר עבר ממקום ...בדרשותיו תנועת לַחץ על היהודים שימירו דתם.

...נתחילת שנות השלושים ניכרו סימני התאוששות בקהילות קַסטיליה, ...בנסיון להקים ארגון גג ותַקנות כל ארציות ליהודיה. בשנת 1432 כינס ...בנבנשתי מסוריאָה, רב החָצֵר, את בָּאֵי־כוח הקהילות לשֵׁם ...מחודשת, להקמת מַערכת משפטית ומוסדות חינוך יהודיים, ...דרכים לתשלום המִסים, למלחמה במלשינות שפָּשתה בקהילות, ...לחיי צנע בחברה היהודית.

...קַסטיליה לא נתחדשו באֲרַגוניה לאחַר פרעות קנ״א קהילות גדולות ...השלושים של המאה החמש־עשרה הֵקיץ הקֵץ על יהדות האיים ...

...שנות הארבעים של המאה החמש־עשרה נִתעוררה בציבור הנוצרי ...לקליטת האנוסים וצאצאיהם. בשנת 1449 פרצו פרעות באנוסי ...וסיאוּדַד רֵיאָל.

...המסיתים עמד פֶּדרו סַרְמְיֶינְטו, שמֶלֶךְ קַסְטיליה, חואן השני, מינה ...מינהל בטולֵידו. הגורם לפרעות היו גובי מִסים אנוסים שנשלחו ...לגבות מתושבי העיר היטל מלחמה. יהודים לא נפגעו בפרעות אלה. ...אלה הזרו ופרצו בשנים 1467, 1473–1474 גם בערי אנְדַלוסיה. נתעורר ...בכתובים בין המצדדים בקבלת האנוסים לחברה הנוצרית ובין ...ונתחברה ספרות אנטי־יהודית ואנטי־אנוסית כאחת. בראשית שנות ...העלה הרעיון לגירוש היהודים על־שום דבֵקותם של האנוסים ביהדות ...לדתם החדשה. אבי הרעיון היה הנזיר אַלוֹנְסוֹ דֵי אֶסְפִּינָה, והוא ...את רעיון הקמת האינקְוויזיציה הלאומית בספרד.

...עליית פֶּרנאנדו ואיסַבֶּל על כסא הממלכה המאוחדת קַסטיליה–אַרַגוניה ...1474, קיוו היהודים לִרגיעה. פניית אנוסים ב־1474, בבקשה להתיישב ...בהבטיחם נאמנות לנצרות, נדחתה על הסף על־ידי פֶּרנאנדו ...בתכניתם לארגון המדינה המאוחדת בקשו המלכים הקתוליים הללו ...בשלבים: ייצוב שלטונם במדינה והרגעת הרוחות ומניעת מרידות ...ועירונים; ייסוד אינקוויזיציה לאומית־ספרדית לפתרון שאֵלת דְבֵקותם ...האנוסים בנצרות; כיבוש גְרַנָדָה -השׂריד המוסלמי האחרון על אדמת ...גירוש היהודים. כך תיווצר מַמְלכה נוצרית באחדות קַסטיליה־ ...של ״צאן אחת וחרב אחת״.

...הכניעו את מרידת המַרקיז דֵי וילְיֵנה בשנת 1475/6, שתמכה ...פורטוגל-קסטיליה על־ידי נִשׂואי יורשת העֶצר חואנה, בתו של אנריקי ...לאלפונסו החמישי מלך פורטוגל: אחר כך נִגשו לפתרון שאלת ה״כפירה״ ...של האנוסים.

...1477 פנו אל האפיפיור סיכסטוס הרביעי לייסד בית־דין של ...אינקוויזיציה לאומית בסֶביליה לפתרון בעיית אמונה באיזור מוגדר. בשנת ...ניתן האישור ובשנת 1480 נתמנו מיגֶל דֵי מורילְיו וחואן דֵי סַן מַרטִין ...אינקוויזיטורים ראשונים. ב־1 בינואר 1481 הֵחלו בתפקידם בעיר סֶביליה.

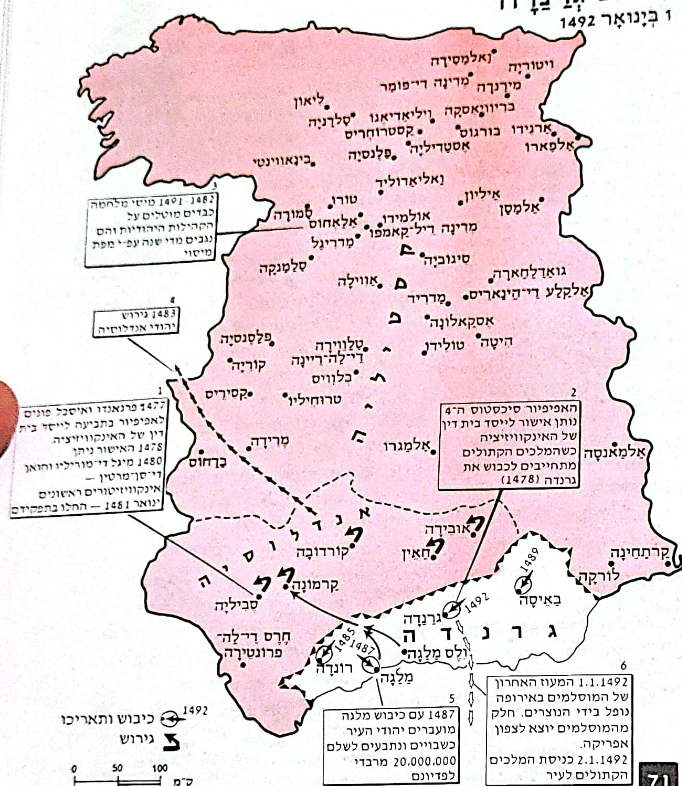
...גירוש יהודי אנְדַלוסיה בשנת 1483 קשור בהקמת האינקוויזיציה. אותה שנה ...שימש תומאס דֵי טורקֵימַדָה כראש מועצת האינקוויזיציה, כלומר ...אינקוויזיטור־גנרל. הוא שעמד מֵאחורי גירוש זה, ועל דעתו ניתנו צַווי גירוש ...כשל יהודֵי סַרַגוסה ואַלבַּרַסין בשנת 1486 (גירוש זה נדחה על־פי ...בקשתו האישית של פרנאנדו והוא לא יצא לפועל אלא ב־1492). בשיטתיות ...הלכה ונוסדה רשת של בתי־דין של האינקוויזיציה על פני ספרד כולה.

...במלחמה נגד גְרַנָדָה הוטלו על קהילות ישראל מִסֵי מלחמה כבדים, שהועלו ...מדי שנה. ב־1 בינואר 1492 נפלה גרנדה, מָעוז האִסלאם האחרון באירופה, וב־2 ...בינואר 1492 נכנסו אליה המלכים הקתוליים בתהלוכת נצחון. ב־31 במארס ...1492 חתמו שם על צַו לגירוש היהודים מכל ״המלכויות, הבַּעלויות והאַדנויות״ של המלכים הקתוליים. בצו הגירוש נאמַר במפורש שהגורם לגירוש היהודים הוא דתי, כלומר: כל עוד יהיו יהודים על אדמת ספרד אין לקַוות לטמיעת האנוסים בנצרות.

ללא כל ספק מקורו של הצו ברעיונותיו של טורקימַדָה, שקי- האידיאולוגיה האנטי־יהודית של הנזיר אלונסו די אֶספינה.

כִּבּוּשׁ גְּרַנָדָה

1 בְּיָנוּאָר 1492

הַמַּס הַשְּׁנָתִי שֶׁל יְהוּדֵי קַסְטִילְיָה (1474) וּמַס הַמִּלְחָמָה שֶׁשִּׁלְּמוּ בִּשְׁנַת 1491 לְכִבּוּשׁ גְּרַנָדָה*

שם העיר	1474	1491
אווילה	1,200	83,750
אולמידו	500	5,800
איליון	2,000	33,120
אלאחוס	—	3,770
אלמגרו	800	—
אלמנסה	1,100	5,200
אלמסן	4,500	76,234
אלפארו	1,000	15,120
אסטדיליה	1,800	12,600
אסקאלונה	1,000	4,000
אלקלע	5,000	45,000
ארנידו	3,000	—
בדחוס	7,500	65,750
בורגוס	700	28,350
בלוויס	—	13,539
בינאווינטי	3,500	16,000
בריוויאסקה	2,500	38,550
גואדלחארה	6,500	90,620
היטה	4,000	44,750
ואליאדוליד	5,500	60,120
ויטוריה	3,000	30,870
חרס די־לה־פרונטירה	1,500	—
טולידו	3,500	107,560

שם העיר	1474	1491
טורו	2,000	16,070
טלווירה די־לה־ריינה	2,500	52,000
טרוחיליו	7,500	111,400
לורקה	—	11,785
ליאון	2,600	44,870
מדינת דיל־קאמפו	8,500	64,000
מדריגל	4,000	42,120
מדריד	1,200	11,825
מירנדה	2,000	13,350
מרידה	2,500	38,000
סביליה	2,500	—
סיגוביה	11,000	140,000
סלדניה	2,000	23,970
סלמנקה	4,800	51,020
סמורה	6,500	100,650
פלנסיה	2,000	14,500
פלסנסיה	5,000	53,400
קורדובה	1,200	—
קוריה	3,300	25,030
קסטרוחריס	1,100	6,120
קסיריס	8,200	42,775
קרתחינה	—	3,742

* בשנת 1474 שולם המס במטבע המרבדי; מס המלחמה שולם במטבעות זהב (קסטיליאנוס)
1 קסטיליאנו = 485 מרבדי

במפה היהודית של איטליה לאחר המגיפה השחורה עברו ימי תמורה. ראשיתה בהגירה מן הדרום ובואם של יהודים, חלקם מגורשים, מגרמניה, לצפון איטליה. נוסדו קהילות חדשות במקומות שבהם לא ישבו יהודים קודם לכן. התנאים הפוליטיים המשתנים בחצי־האי האפניני אף הם יצרו תנאים להתיישבות יהודית. דחף גדול להתיישבות יהודית בצפון ניתן על־ידי בנקאים יהודים שיסדו בתי בנק שונים שסייעו רבות להתפתחותן של ערים ומרכזי יישוב. התיישבות זו נתבססה במתן קונדוטה — פריבילגיה לקבוצת מייסדי בנקים — לתקופת זמן שהיה בה כדי לסייע לייסודן של קהילות.

מאפיפיורי סוף המאה הארבע־עשרה היה זה אורבנוס החמישי (1370–1362) שאישר בולה להגנה על היהודים, כפי שעשה אחריו בוניפציוס התשיעי (1389–1404). אלא שבימי האנטי־אפיפיור בנדיקטוס ה־13 חלה הרעה ביחסה הרשמי של הכנסיה אל היהודים. הוא לחם בחומרה רבה בימי ויכוח טורטוסה (1413–1414), עד שהודח ב־1416. יורשו, מרטין החמישי (1431–1417), נתן שתי בולות לטובת היהודים, ואף עשה למען ריסון התעמולה האנטי־יהודית של נזירים פרנציסקנים. אך בתמורות הימים היו אפיפיורים שיחסם אל היהודים היה אדיש או שנתנו יד לרדיפות. קליכסטוס השלישי, האפיפיור הספרדי לבית בורחה (1458–1455), הפגין את יחסו המזלזל ביהדות כשהשמיט בכוונה מידו את ספר התורה שיהודי רומא הגישו לו עם בחירתו. אפיפיור אחר, סיכסטוס הרביעי (1484–1471), נתן יד לייסודה של אינקוויזיציה לאומית בספרד ובשנת 1475 נתנה הכנסיה יד לעלילת הדם בטרנט. השפעת רודריגו בורג׳ה שנבחר לאפיפיור בשם אלכסנדר הששי (1503–1492) ניכרת היתה על אפיפיורי סוף המאה החמש־עשרה בשמשו כראש הלשכה האפיפיורית.

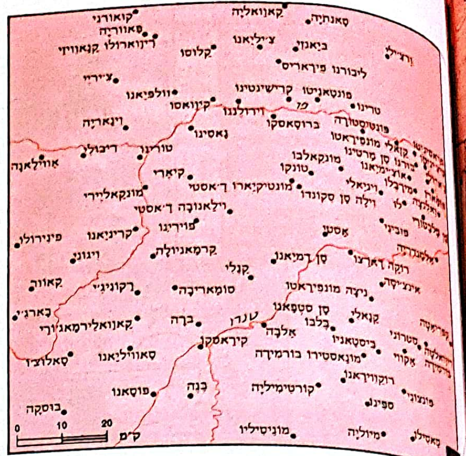
גירוש ספרד גרר עמו תמורות מרחיקות לכת גם באיטליה, ובמיוחד באזורי שליטתה של מלכות ארגוניה — סיציליה, סרדיניה ודרום איטליה. עד סוף אפריל 1492 לא נתפרסם שם צו הגירוש כפי שנתפרסם בספרד, ועוד ב־23 במאי הכריזה ראשות העיר פלרמו שאסור לפגוע ביהודים. אבל ב־9 ביוני אסרו פרנאנדו ואיסבל הגירה מסיציליה והעברת כספים לאימפריה העות׳מאנית. היהודים נתחייבו לרשום את נכסיהם ולמסור את שטרי החוב לנוטריונים. ב־18 ביוני נתפרסם צו הגירוש, ועורר גל של מחאות. ב־20 ביוני כתבו אזרחי מסינה למלך על הנזק שייגרם על־ידי יציאת היהודים. פלירמו טענה שיציאת בעלי המלאכה היהודים, תפגע באספקת הנשק ובכלי מלאכה חקלאיים. המושל פרנאנדו דֶי־אקוניה הוציא צווים להגנת היהודים לפי בקשתם, והגם שנאלץ לחזור בו המשיך להגן על היהודים. היהודים הצליחו להשיג דחייה לגירוש עד ל־12.1.1493. כל אותו הזמן לא פסקה פעולת השכנוע להמרה. פרנאנדו עמד על כך שיהודי המדינה יצאו, והדרישה כללה גם את יהודי מלטה, גוצו וסרדיניה.

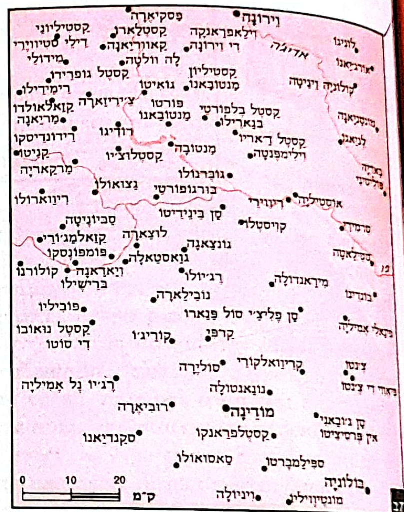
כ־40,000 יהודים יצאו מסיציליה בלבד, מספר מגורשי סרדיניה היה מועט יחסית. האפיפיור אלכסנדר הששי לא מנע את בואם של יהודים לאזורי מדינת האפיפיור, חלק אחר הלך אל ערי הבלקן שבשליטת העות׳מאנים, ואחרים פנו אל עבר נאפולי, לשם הגיעו גם מגורשים מספרד.

בשנת 1503 עברה נאפולי לשלטון ספרד, וב־25 בנובמבר 1510 יצא צו לגירוש היהודים מנאפולי. מועד היציאה נקבע עד לסוף מארס 1511 ונאסרה שיבת היהודים לעולם. צו הגירוש איפשר לאנוסים של אפוליה וקלבריה ולאנוסים שנתבעו לדין על־ידי האינקוויזיציה ונידונו שלא בפניהם, להסדיר את ענייניהם ולצאת תוך ארבעה חדשים מן המדינה. הותר להוציא את כל המטלטלין מלבד כסף וזהב. על אף הצו, התיר הכתר עד מהרה למאתיים משפחות להשאר, תמורת תשלום 3,000 דוקטים מדי שנה. נראים הדברים שרובו המכריע של היישוב היהודי יצא מן המלכות, ובשנת 1541 גורשו גם האנוסים.

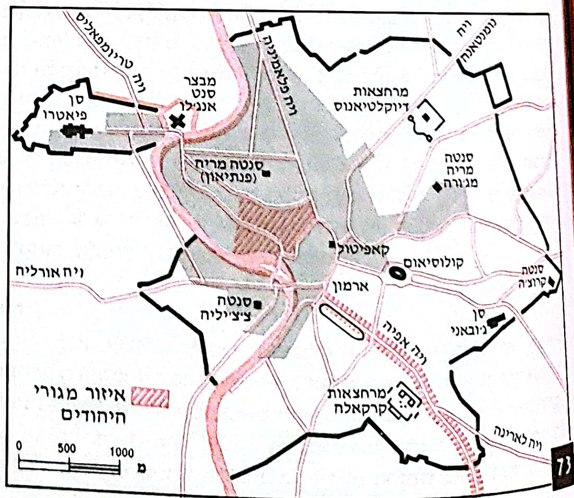

ציור מתוך 'ארבעה טורים' של ר' יעקב בן אשר, מנטובה, איטליה 1435

הָעִיר רוֹמָא

יִשּׁוּבֵי הַיְּהוּדִים בְּאִיטַלְיָה

הַמֵּאוֹת הָאַרְבַּע־עֶשְׂרֵה עַד הַשֵּׁשׁ־עֶשְׂרֵה

ארון קודש בבית הכנסת. פרט מתוך ציור בהגדה מאיטליה, 1453

1 1416 ועידת רבנים ופרנסי קהילות מייפה את כוחה של קהילת רומא להגן על זכויות היהודים בפני האפיפיור

2 מאי 1418 מועצת מורשי הקהילות מחליטה לשלוח משלחת אל האפיפיור החדש מרטין ה־5

3 בערים שונות מתירים השליטים ליהודים להשתקע, לבנות בתי כנסת ולעסוק בבנקאות

4 1443 נחתם חוזה בין האפיפיור אבגיניוס ה־4 לבין קהילת רומא. ליהודי איטליה מובטחות זכויותיהם תמורת 1130 זהובים לשנה

5 1463–73 גירוש היהודים בהשפעת הסתתו של הנזיר ברנארדין די פלטרה

6 1488 ר' עובדיה מברטינורו מתאר קהילות: בסיראקוזה 5,000 יהודים, במסינה 400 משפחות ובפלירמו 850 משפחות. באי כ־50 קהילות ובהן כ־100,000 יהודים

7 1489 שליחי הקהילות מוסרים לנציב תרומה להוצאות המלחמה בגרנדה. המלך פרדיננד נודר להגן על היהודים בפני החמון

8 18.6.1492 מתפרסם צו לגירוש יהודי סיציליה. היהודים משיגים דחייה עד 12.1.1493 תמורת תשלום כסף

9 סוף 1492 ראשית 1493 יהודי סיציליה עוברים לדרום איטליה

ממלכת נאפולי

קורסיקה (ג'נובה)

סיציליה (ספרד)

הים הליגורי

הים הטירני

הים האדריאטי

הרפובליקה של ונציה

° קהילה ששילמה סכומים בעד דחיית הגירוש

גֵּרוּשׁ סְפָרַד 31 בְּמָארְס 1492

צו הגירוש בא במפתיע על יהדות ספרד. במשך חודש אפריל נעשו לשווא נסיונות ופעולות לביטולו מצד דון יצחק אַבְרַבְנַאל ורב החצר אברהם סניור. באחד במאי נתפרסם הצו ברבים על־ידי כָּרוֹזֵי המקומות וניתנו ליהודים שלושה חֳדשים זמן ליציאה. יהדות ספרד הֵחלה מייד בהכנות לדרך. דון יצחק אברבנאל וביתו היו בין ראשוני היוצאים, דרך נמל וָלֶנסיה אל עֵבר איטליה, בלא שֶׁגָּבוּ את הֲשָׁבַת הַהַלְוָואוֹת שנתנו לַכֶּתֶר. בכך וִיתֵּר גם הכתר והִתִּיר להוציא את רכושה אף שהצו אסר הוצאת זהב, כסף ואבנים יקרות. לְמשפחה להסדיר יציאה מאורגנת. אישים שונים, מהם צאצאי אנוסים, נתנו ערבויות לקַבַּרְנִיטִים, נשאו ונתנו עם קברניטי האניות על שכירת השלטונות ביקשו להסדיר יציאה מאורגנת... אניות שיעבירו את היוצאים לצפון־אפריקה ולמקומות אחרים. ליציאה נתלוו הברחות זהב וכסף. על הקהילות עברו ימים קשים, שבהם נתבעו ראשי הציבור להסדיר את העברת הנכסים הציבוריים, כבתי־כנסיות, בתי־מִדרשות, בתי־קברות וכיוצא בהם. עֵרך הרכוש ירד פלאים ובתים, שדות וכרמים נמכרו במחיר חמור או פרד. לעומתם עלו מאוד מחירי בדים ומשי במיוחד, אותם יכלו היוצאים ליטול עמהם. האוכלוסיה הנוצרית, שקיוותה שלא תעמוד להם ליהודי ספרד אמונתם והם יהיו נכונים להמיר את דתם ולהישאר בארץ שישבו בה קרוב ל־1,500 שנה, הביעה את פליאתה לנוכח גבורת רוחם של היוצאים אל נמלי היציאה ושירה בפיהם.

כותרת עמוד בבית הכנסת בעיר גוביה שבפורטוגל
תאריך הבנייה בְּרְנֹה (1496/7)

על היהודים נאסרה לצמיתות השיבה לספרד, וגְזַר דין מָוות צִפה לשבים אליה מבלי שימירו דתם. ואכן לא שבו אליה היהודים במשך מאות בשנים. גירוש ספרד שימש דוגמה לגירושים נוספים: גירוש ליטא בשנת 1495 וכן גירוש פורטוגל ב־1496, שהומר בשנת 1497 על־ידי המלך מַנוּאֵל לגזירת שמד על יהדות זו.

תיאורי אותם ימים על דרכי המגורשים וסבלותיהם הם אֶפּוֹפֵּיָה שאין דומה לה בתולדות עם.

צַו הַגֵּרוּשׁ

״דון פרנאנדו ודוניה איסבל... לנסיך דון חואן בניננו היקר ומאוד האהוב, האינפאנטיס, הכמרים... ולקהילות היהודים בעיר הזאת אווילה ולכל הערים הנזכרות, הכפרים והמקומות שבאיזור הגמון זה, ולכל הערים האחרות, הכפרים והמקומות שבמלכויותינו ובבעלויותינו, שלום וברכה.

דעו, ואתם חייבים לדעת, כי מכיון שהודיעו לנו שבמלכויותינו היו כמה נוצרים רעים שהתייהדו ובגדו באמונתנו הקתולית הקדושה, והסיבה הגדולה לכך היתה, הקשר בין היהודים והנוצרים. בקורטס שהיה לנו בשנה שחלפה, היא השנה 1480, ציווינו להפריד בין היהודים הנזכרים בכל הערים, הכפרים ומקומות היישוב במלכויותינו ובבעלויותינו, וציווינו לתת להם את שכונת היהודים ומקומות נפרדים למען יחיו שם, מתוך תקווה שבהפרדה יתוקן (הדבר). ועוד דאגנו ונתנו פקודה שלפיה תיעשה אינקוויזיציה (חקירה) במלכויותינו ובבעלויותינו. וזאת כפי שהנכם יודעים, נעשתה ונעשית יותר מ־12 שנה, ועל ידה נמצאו הרבה חוטאים, כפי שידוע, על־ידי האינקוויזיטורים ואנשי דת כנסייתיים וחילוניים אחרים רבים.

וכך מתגלה ברבים הנזק הגדול הנגרם ויוצא לנוצרים על־ידי השתתפותם, מגעם ושיחתם, שהיתה להם ויש להם עם היהודים. כיון שמהם מוכח שהם תמיד משתדלים, בכל הדרכים והאמצעים שברשותם, להרוס ולהרחיק מאמונתנו הקתולית הקדושה את הנוצרים המאמינים, להפריד אותם ממנה, לקרבם ולהשחיתם באמונתם ובהשקפתם המזיקה, בהדריכם את הנוצרים בטכסיהם ובמנהגי דתם, בכנסם אסיפות שבהן הם קוראים בפניהם ומלמדים אותם ואת בניהם, בתיתם להם ספרים שבהם הם מתפללים את תפילותיהם ומכריזים את צומותיהם שיש לצום בהם, בהתכנסם אתם כדי לקרוא בפניהם ולשנן אתם את סיפורי תורתם, ובהודיעם להם על החגים לפני בוא מועדם, בהודיעם להם מה עליהם לשמור ולעשות, בתיתם להם ובהוציאם להם מבתיהם את המצות ואת הבשר שנשחט לפי פולחנם, בהדריכם אותם במה עליהם להיזהר במאכלות ובדברים אחרים לשמירת הדת, ובשכנעם אותם, עד כמה שביכולתם שיקיימו וישמרו את תורת משה, ובתיתם להם להבין שאין דת אחרת או אמת (אחרת) חוץ מזו (שלהם), וזאת הוכח לפי הצהרותיהם הרבות ווידוייהם גם של היהודים עצמם וגם של אלה שהושחתו ורומו על־ידם. וכל זה הביא עלינו נזק גדול ופגיעה באמונתנו הקתולית הקדושה.

ואף־על־פי שידוע לנו על רוב (הדברים), עוד לפני כן, ויודעים אנו כי התרופה האמיתית לכל הנזקים והרע הזה היא לנתק את המגע בין היהודים הנזכרים לנוצרים ולגרש אותם ממלכותנו, היה ברצוננו להסתפק בזה שציווינו עליהם לצאת מכל הערים, הכפרים ומקומות היישוב באנדלוסיה, ששם כפי שנאמר, הביאו נזק רב ביותר, בהאמיננו כי זה מספיק, כדי שאלה שבערים האחרות, בכפרים ובמקומות היישוב במלכויותינו ובבעלויותינו יפסיקו לעשות ולחטוא כנזכר לעיל.

ומשום שהיינו יודעים שהדבר הזה, וגם השפטים שנעשו לאחדים מן היהודים האלה, שנתגלו כחוטאים גדולים בפשעים ובעבירות האלה נגד אמונתנו הקתולית הקדושה, ואחרי ששמענו כי זה לא די כתרופה שלמה -- כדי למנוע שייפסקו החטא והעוון הגדולים כל כך לאמונה ולדת הנוצרית, שבכל יום נתגלה ונראה שהיהודים הנזכרים מגבירים בהמשכת כוונתם הרעה והמזיקה בכל מקום שבו הם נמצאים. ובכדי שלא יהיה פתח לפגוע יותר באמונתנו הקדושה הן באלה שהאל הואיל לשמור עד עכשיו, והן באלה שנכשלו, תקנו מעשיהם והוחזרו אל חיק הכנסייה הקדושה — מה שעלול לקרות לפי חולשת האופי האנושי שלנו ולפי הערמה התחבולה של השטן הלוחם תמיד נגדנו, דבר שבקלות יכול היה לקרות, אם הסיבה העיקרית לכך לא תוסר, והיא: גירוש היהודים הנזכרים ממלכויותינו. כי כאשר איזה פשע שהוא נעשה על ידי מישהו באיזו חבורה או באיזה ציבור יש טעם שאותה חבורה או אותו ציבור יפוזרו או ימחקו ויתייסרו הפחותים בעד החשובים, המעטים בעד הרבים. ואלה המשחיתים את החיים הטובים והחגונים בערים ובכפרים על־ידי הדבקה שיכולה להזיק לאחרים, שיגורשו מן היישובים. ואפילו בשביל מקרים פחותי ערך שיש בהם לגרום נזק למדינה (נוהגים כך), קל וחומר בעד הפשע הגדול שבין הפשעים והמסוכן והמדביק ביותר, כדבר הזה.

לכן אנו, בעצתם ועל־פי ראייתם של כמה מן הכמורה, האצולה הגבוהה והנמוכה של מלכותנו, ואנשי מדע ומצפון אחרים מן המועצה שלנו, בהיותנו חושבים על כך רבות, הסכמנו לצוות לגרש את כל היהודים והיהודיות ממלכויותינו. ושום פעם לא ישוב ולא יחזור מישהו מהם. ועל כך ציווינו לתת פקודה זו; וכך אנו מצווים לכל היהודים והיהודיות מכל גיל שיהיו, החיים וגרים ונמצאים במלכויותינו ובבעלויותינו, הן אלה שנולדו והן אלה שלא נולדו כאן, שבאיזו צורה שהיא או מאיזו סיבה שהיא באו או נמצאים באלה, שעד סוף חודש יולי הבא ראשון בשנה זו יצאו ממלכויותינו ומבעלויותינו הנזכרות, עם בניהם ובנותיהם, משרתיהם ומשרתותיהם ובני משפחותיהם היהודים, כגדולים וכקטנים, מאיזה גיל שיהיו, ולא יעזו לחזור ולחיות במקומות שבהם חיו, לא בדרך של מעבר ולא בכל צורה אחרת, תחת כפיית עונש, שאם לא יעשו כך ויצייתו לכך, ואם יימצאו יושבים במלכויותינו ובבעלויותינו הנזכרות, או יבואו אליהם באיזו צורה שהיא, יהיו נדונים לעונש מוות, החרמת רכושם לטובת חצרנו וקופת המלכות; ואלו העונשים יחולו עליהם מעצם המעשה והדין, בלי משפט, בלי מתן פסק־דין ובלי הכרזה.

ואנו מצווים ואומרים, ששום אדם במלכויותינו אלה, מאיזה מעמד שהוא, מצב ודרגה שיהיו, לא יעזו לקבל, לתת מחסה, לשכן ולהגן, לא בגלוי ולא בסתר, כל יהודי ויהודיה לאחר המועד הנזכר של סוף חודש יולי הבא, ואילך, לעולם ועד, לא באדמותיהם ולא בבתיהם ולא בכל חלק אחר של מלכויותינו ובעלויותינו, תחת כפיית עונש של אבדן כל רכושם, האנשים שבחסותם והמבצרים וכל דברים אחרים העוברים בירושה, ועוד יאבדו כל חסד שהוא שיש להם מאתנו, לטובת החצר וקופת המלכות.

ובכדי שהיהודים והיהודיות האלה יוכלו במשך הזמן הזה, עד סוף חודש יולי האמור, למכור בדרך טובה את חפציהם ורכושם, לזמן זה לוקחים אנו ומקבלים תחת בטחוננו וחסותנו והגנתנו המלכותית, אותם ואת נכסיהם, כדי שבמשך הזמן האמור, עד היום האחרון של חודש יולי הנזכר, יוכלו ללכת ולעמוד בטוחים ויוכלו לבוא ולמכור, להחליף ולהעביר מרשותם את כל מטלטליהם וקרקעותיהם להחליט עליהם באופן חפשי ומרצונם הטוב. ובמשך הזמן הזה לא ייגרמו נזק וייעשו רעה או אי צדק כלשהם לאנשים ולרכושם בניגוד לחוק, תחת כפיית ענשים, שבהם נמסרים ונידונים אלה העוברים על בטחון המלכות.

וכן אנו נותנים רשות וסמכות ליהודים וליהודיות הללו שיוכלו להוציא החוצה ממלכויותינו ומבעלויותינו את רכושם ונכסיהם בדרך הים או בדרך היבשה, כל עוד שלא יוציאו זהב, כסף ומטבעות יצוקים ולא כל דברים אחרים אסורים לפי חוקי המלכות, מחוץ לסחורות, שאין בהן דברים אסורים, ולא שטרי חליפין. ועוד ציווינו לכל המועצות, בתי־הדין, מנהיגי המלכות, הקבליירוס והאסקודרוס, הפקידים והאנשים הטובים שבעיר הזו אווילה ובערים, בכפרים ובמקומות היישוב האחרים במלכויותינו ובבעלויותינו ולכל הוואסאלים הנתונים למרותנו, ולילידי הארץ, שישמרו ויוציאו לפועל את פקודתנו זו וכל הכתוב בה, ושיעשו ויתנו את כל העזרה והתמיכה לכל מי שיהיה נזקק לה, תחת כפיית עונש של אבדן חסדנו ובהחרמת כל רכושם ומשרותיהם לטובת החצר וקופת המלכות.

ובכדי שזה יוכל להגיע לידיעת כולם, ושאף לא אחד יעמיד פנים כאילו לא ידע, אנו מצווים שפקודתנו זו תוכרז במקומות ובכיכרות המקובלים בעיר זו ובערים הראשיות, בכפרים ובמקומות היישוב בשטח ההגמון על ידי הכרוז ובפני הנוטריון הציבורי.

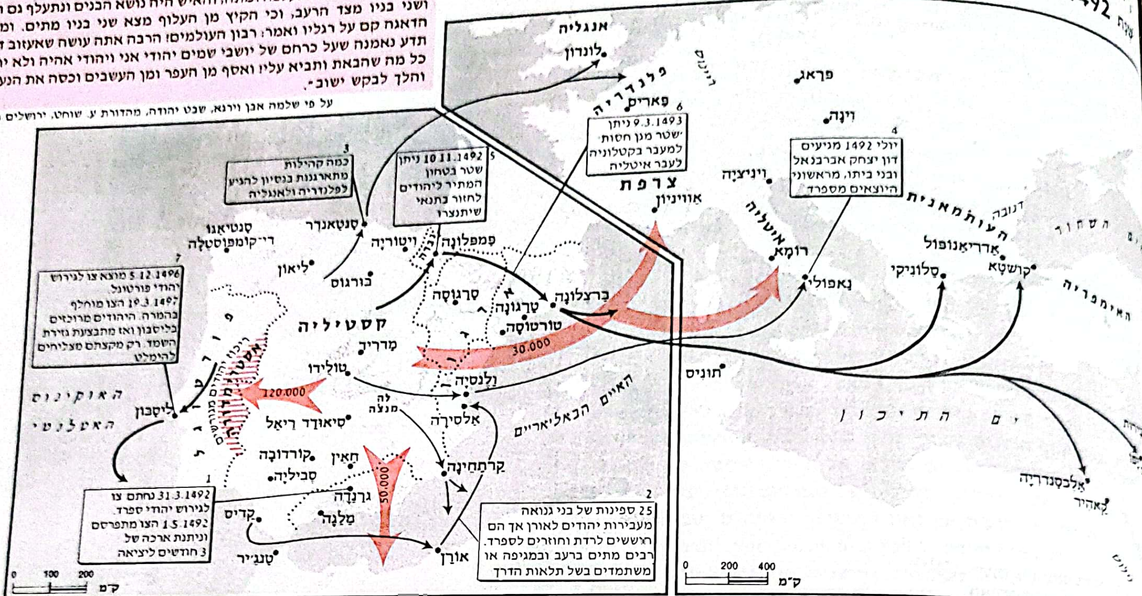
ולא אלה ולא אחרים לא תעשו ולא יעשו בניגוד לכך.

ניתן בעירנו גרנדה, 31 בחודש מארס בשנת 1492. אני המלך. אני המלכה. אני חואן די קולומבה, מזכיר המלך והמלכה. אדונינו, כתב כפי שנצטווה.״

על פי F. Baer, Die Juden im christlichen Spanien 2, Berlin 1936, pp. 404–408

יציאת הַיְּהוּדִים מִסְּפָרַד וּמִפּוֹרְטוּגָל

1492 עַד 1497

"שמעתי מפי זקנים יוצאי ספרד, כי אניה אחת באה בה מכת הדבר, ובעל האניה השליכם אל היבשה מקום שאין ישוב, ושם מתו רובם ברעב, וקצתם נתאמצו ללכת לרגלם עד ימצאו ישוב.
ויהודי אחד בתוכם הוא ואשתו ושני בניו התאמצו ללכת, והאשה מאשר לא נסתר כף רגלה נתעלפה ומתה, והאיש היה נושא הבנים ונתעלף גם הוא ושני בניו מצד הרעב, וכי הקיץ מן העלוף מצא שני בניו מתים. ומרוב הדאגה קם על רגליו ואמר: רבון העולמים! הרבה אתה עושה שאעזוב דתי, תדע נאמנה שעל כרחם של יושבי שמים יהודי אני ויהודי אהיה ולא יועיל כל מה שהבאת ותביא עליו ואסף מן העפר ומן העשבים וכסה את הנערים והלך לבקש ישוב."

על פי שלמה אבן וירגא, שבט יהודה, מהדורת ע. שוחט, ירושלים תשי"ז.

גירוש ספרד שינה את פני המפה היהודית באירופה. קמה והיתה גולה בתוך גולה: יהדות ספרד על פזורותיה בגולה. בכך יש לקשור שתי שאלות: כמה היו היוצאים ולאן הלכו? קשה לאמוד את מספר המגורשים. אפשר לשער את מספר המגורשים בקירוב על פי מספר התושבים היהודיים במקומות השונים. רוב מניין יהדות ספרד נתרכז במאה החמש־עשרה בקסטיליה. לפי אומדן זהיר ישבו בקסטיליה כ־30,000 משפחות, כלומר, בין 120,000 ל־150,000 נפש. מספר יהודי אַרַגוניה היה כ־50,000 נפש בקירוב. זהו גם שיעור מספר המגורשים על פי המקורות היהודיים והלא־יהודיים. בסיכומו של דבר אפשר לאמוד את מספר היוצאים ב־200,000 נפש בקירוב.

מגמת פניהם של מַרבית המגורשים היתה פורטוגל, שהִסכימה לתת מִשכן זמני למגורשים במחיר שמונה קרוסאדוס לגולגולת בעד רשות שְׁהִייה של שמונה חודשים. 25 ספינות בראשות פֶּדרו קאברון יצאו מקַדיס לאורַן, אך היהודים שבהן לא הֵעֵזו לרדת אל החוף על אף הבטחותיו של שודד ים מגֶ'נובה, אחד בשם פּראגוסו, והם חזרו לארסילה שבצפון־אפריקה. נוסעים אלה נאנסו לחנות בגלל סערות בנמל קַרְתַחֵינה ובמַלָגָה ורבים מהם נשתמדו שם ואחרים מתו במגיפה שפרצה בין הנוסעים. אלה שירדו בארסילה נשארו בה עד שנת 1493, אליהם נצטרפו אלה שנשתקעו בפורטוגל ועתה הלכו למזרח, להוציא 700 ראשי בתי־אב שעברו למרוקו, ושִׁלמו תשלום גבוה בעד זכות זו.

קבוצות אחרות של מגורשים פנו לצפון אפריקה וכן אל עבר איטליה והמזרח. מעטים הלכו אל מדינת האפיפיור שבצרפת. דרכם של המגורשים היתה רצופת סבל ועינויים. שוד וגזל ואף הרג, ורבים לא עמדו במסע.

גורל קשה ציפה ליהודים שעברו את גבול פורטוגל. ז'ואן השני קיבל 600 משפחות בעלות אמצעים ובעלי מקצוע להתיישבות קבע. אלה שקיבלו רשות שהייה זמנית ולא יצאו בזמן נכבשו לעבדות. ב־1493 פרצה מגיפה בפורטוגל; לאחר מותו של ז'ואן — בימי יורשו מַנוּאֶל (1521-1495) — נתרחשו ביהדות פורטוגל מאורעות עקובים מדם. איסַבֶּל, בתם של פֶרנאנדו ואיסַבל, התנתה כתנאי לנשואיה עמו את גירוש היהודים. ואכן ב־5 בדצמבר 1496 ניתן צו הגירוש שלפי נוסחו הוא הֶעתֵק צו הגירוש מספרד, אך כבר בפברואר 1497 יצא צו מלכות ליטול את ילדי היהודים עד גיל 14 להמרה, ונתכַּוונו באותו צו לאותם הורים שנתכּוונו לצאת מן המלכות. עד מהרה הועלה גיל הנלקחים להמרה עד לעשׂרים שנה, ויהודים הֵחלו בורחים מן המדינה בכל הדרכים האפשריות. ילדים רבים נתפסו והועברו ליישוב האי סַן תומֵי שבאפריקה, ונעשו בהם מעשי זוועה שקשה לתארם. ב־19 במארס 1497 הוחלף צו הגירוש להמרה. ייתכן שהגורם לשינוי הקו מגירוש להמרה היה מיעוט אוכלוסייתה של פורטוגל — כמיליון נפש בלבד — ומה גם שנטלה על עצמה משימות התיישבות גדולות באפריקה המערבית. פעולת השמָד נעשתה בעָרמה, שכן נצטַוו כל היוצאים להתרכז בליסבון, שנקבע כנמל יציאה יחיד. שם נתבצעה הגזירה, כשרק קומץ קטן הצליח לעמוד בו עד הסוף ולצאת מן המדינה (ביניהם ר' אברהם זַכּות). כל מי שעָבַר לפורטוגל לאחר גירוש ספרד נראה שלא נמלט מגזירת השמָד. ב־30 במאי 1497 ציווה דון מנואל שאין לרדוף את האנוסים במשך עשׂרים שנה על־ידי חקירות האינקוויזיציה. ברור איפוא שהוא נתכוון להקים מוסד של אינקוויזיציה פורטוגלית לאומית על־פי המתכונת הספרדית.

בארצות אגן הים־התיכון נוסדו קהילות רבות של מגורשים; במיוחד משכה האימפריה התורכית יהודים ואנוסים, שהקימו בה קהילות רבות ופיתחו מַערכת שלֵמה של חיי רוח ואף יסדו קהילות רבות. לארץ־ישראל נמשכו מגורשים ואנוסים כאחד, ומִשכבשוה התורכים ניתנה תנופה לחיי הקהילות בארץ.

דֶּרֶךְ הַנְּדוּדִים שֶׁל ר' יְהוּדָה חַיָּיט

"ואני יהודה בן לאדוני החכם והחסיד ר' יהודה חייט ע"ה בהיותי בספרד טעמתי מעט דבש ואורו עיני ונתתי אל לבי לדרוש ולתור בחכמה והלכתי מחיל אל חיל לאסוף כל מה שימצא מהספר הנזכר ואספתי מעט פה ומעט פה עד שרובו היה בידי מהנמצא ממנו. ואני מאמין אמונה גמורה כי זכות זה עמד לי בכל התלאות הרעות אשר מצאוני בגרוש ספרד אשר כל שומעם תצלנה שתי אזניו ולספר כל התלאות לא ידעתי ספורות אבל קצת מהם אספר ותהלות ה' אדבר:
נסענו אני וביתי עם מאתים וחמשים נפשות בספינה אחת באמצע החורף בשנת רנ"ג מליסבונה עיר הגדולים אשר במלכות פורטוג"אלו במצות המלך והקב"ה הכנו בדבר לקיים אכנו בדבר ואורישנו. וזה היה סבה שבשום מקום לא היו מקבלים אותו סורו טמא קראו למו והלכנו נעים ונדים בים ארבעה חדשים בלחם צר ובמים לחץ."

ס' מערכת האלקות, מנטובה ת"ח ג'

אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל תַּחַת הַשִּׁלְטוֹן הָעֻת'מַאנִי

הַמֵּאָה הַשֵּׁשׁ־עֶשְׂרֵה

3
צפת הופכת למרכז היהודי בארץ ומספר תושביה מגיע ל־15,000. היהודים עוסקים בחקלאות, במלאכת הבדים ובייצוא תוצרת לדמשק

5
סוף המאה ה־16 חלה ירידה. 1576-7 מגורשים כ־1000 יהודים לקפריסין כמשקל נגד לאוכלוסיה הנוצרית שם

4
היהודים בצפת יושבים בשכונות לעצמם. בשכם ובירושלים — בשכונות מעורבות. היהודים נחלקים ל־4 עדות: מסתרעבים (ילידי הארץ), מערביים (מוגרבים — יוצאי צפון אפריקה), אשכנזים וספרדים (פליטי הגירושים)

1
1516 השולטן התורכי סלים ה־1 כובש את ארץ ישראל

2
1522 לפי עדות נוסע, יושבים בעיר כ־1570 יהודים (300 משפחות)

צור
עלמה
עין זיתים
גוש חלב
דלתון
בירייה
מירון
עין טירְיָאה
כפר בִּרְעָם
צפת
בפר חנניה
פקיעין
כפר יַאסיף
כורזין
עכו
ג'ולים
כפר נחום
בית צידא
ים כנרת
מצפה מגדל
כאבול
שפרעם
צ פ ת
טבריה
כפר כנא
קדש
חאן אל־חוג'אר
ים התיכון
עין גנים (ג'נין)
עגלון
ש כ ם
שכם
ירדן
רמלה
כ ר ך
ירושלים
י ר ו ש ל י ם
אשקלון
ע ז ה
עזה
חברון
ים המלח
0 10 20 ק"מ
..... גבול סנג'ק (מחוז)

התפשטות האימפריה העות'מאנית באירופה עוררה חרדה גדולה בעולם הנוצרי. נִרְאֶה היה כאילו מאז נפילתה של קונסטנטינופול ב־1453 לא היה כוח מעצור בעד התפשטות זו. בתנופה גדולה נצטרפו אל האימפריה כל חלקו הדרומי של אגן הים־התיכון, לְמַעֵט כמה מקומות שבשליטה ספרדית במרוקו, ולימן מה גם באלג'יריה. נסיונם של אפיפיורים שונים לעורר את העולם הנוצרי לִקְדֵם את פני הסכנה לא הצליח, ומה גם שהעולם הנוצרי נתפלג במלחמות הָרֵפורמציה הלותְרנית.

הנצחון בִקְרַב לֶיפאנטו (1571), כשבראש הלוחמים עמד אחיו החורג של פיליפ השני, דון חואן מאוסטריה, הִנְחִית אמנם מכה על הצי התורכי, אך לא עִרְעֵר את יסודות האימפריה העות'מאנית. לפני פיליפ עמדה מְשימה חשובה לא פחות: מלחמתו באנגליה, ולשם כך היה עליו לדאוג שהאגף הים־תיכוני יהיה שקט. כבר בשנת 1578 הצליח להגיע לידי הבנה עם התורכים על שביתת נשק. בשנת 1580 עלה פיליפ על כס מלכות פורטוגל. מכאן ואילך הִפְנה את מאמציו לתכנית המלחמה באנגליה. במלחמה, שפתח בה רק בשנת 1588, נחל פיליפ כשלון גמור.

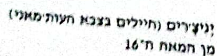
תורכיה, מצדה, פנתה אל עֵבר אירופה המרכזית. היא שלטה על שטחים ניכרים בהונגריה והֵחלה מְאַיימת על הקיסרות הרומית הקדושה. ב־1595 הוכו התורכים בקְרַב גיורגיו (28 באוקטובר) וההתפשטות התורכית נעצרה.

בתנאים פוליטיים אלה הִצליחו היהודים לִפתוח בתנופת עלייה לארץ־ישראל ולחַדש את היישוב בארץ על כל היקף פָּעליו. יהודים היו בסחר בין־לאומי במסגרת האימפריה העות'מאנית ובעיקר בסחר עם אירופה. פיליפ מלך ספרד אף חשד בהם שהם תומכים בסתר ובגלוי בהתפשטות התורכית. הוא הניח שמגורשי ספרד שהגיעו במספרים גדולים אל אזורי השליטה של תורכיה באירופה יסייעו להתפשטות זו. קהילות של מגורשים נוסדו בערים רבות בחצי־האי הבלקני והתורכים אף דאגו שמתיישבים יהודים יֵשבו במרכזים חשובים. כך למשל חויבו יהודים להתיישב בקושטא לאחַר שנכבשה על ידי התורכים (1453) וכך אירע בסלוניקי שתושביה היהודים באותו זמן היו אשכנזים שאליהם נצטרפו מגורשים מספרד ומאיטליה. קהילות היהודים המקומיים, הרומניוטים, אף הם נתבוללו בתוך הארגונים הקהילתיים, שלימים יצרו את מסגרת הקהילות הספרדיות.

דמויות מעמים שונים בחיתוך עץ מהמאה ה־15. מימין — יהודי

קִשְׁרֵי מִסְחָר עִקָּרִיִּים

הַמֵּאוֹת הַשֵּׁשׁ־עֶשְׂרֵה עַד הַשְּׁבַע־עֶשְׂרֵה

יְנִיצ'רים (חיילים בצבא העות'מאני) מן המאה ה־16

1
מרכז למכירת בגדי משי

2
מרכז לעיבוד עורות

3
במאה ה־17 מתפתח נמל חשוב

4
נמל מסחרי חשוב בעיקר לקראת סוף המאה ה־17 עם ירידת וניציה

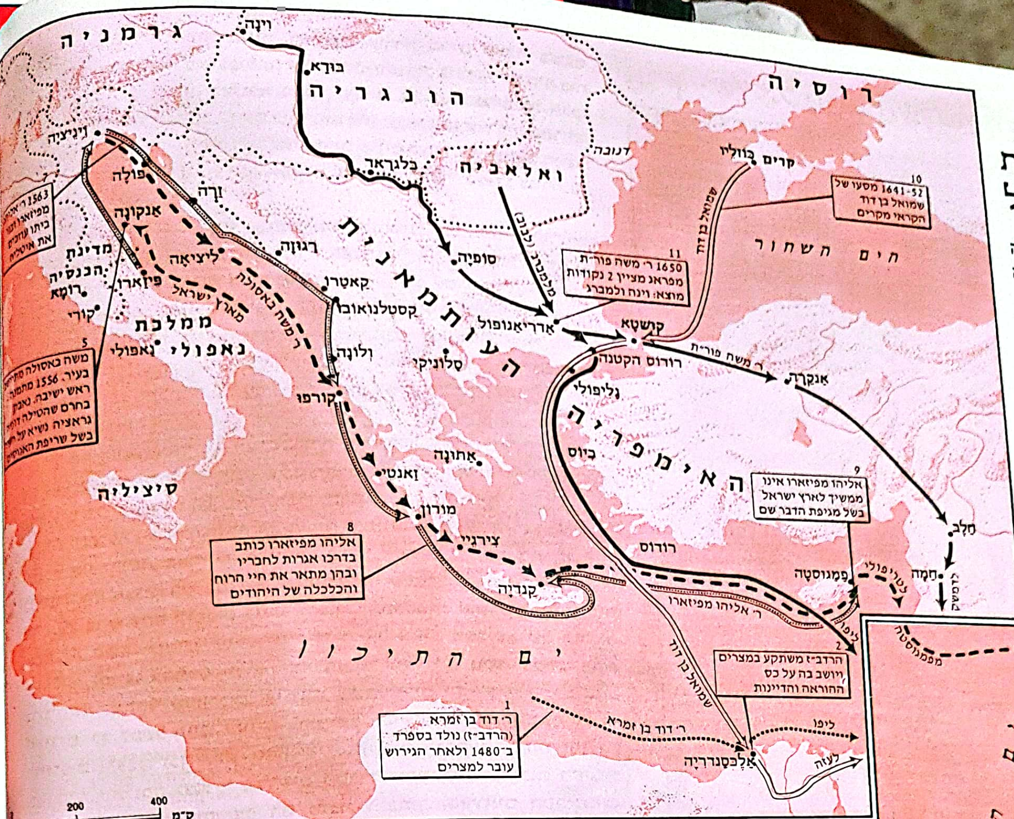
5
מרכז למסחר קמעוני. מתפרסמות בה תקנות לעידוד המסחר

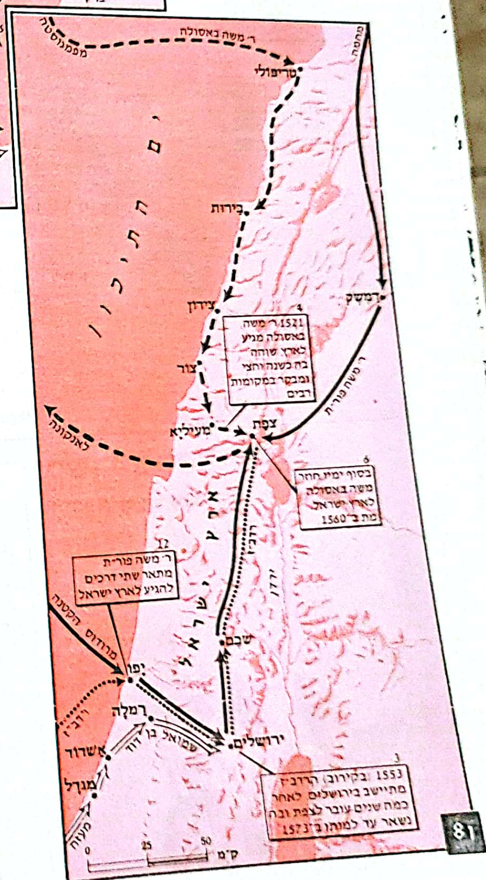
דנובה
ויניציה
פו
פיסה
ניצה
ליבורנו
פירנצי
אנקונה
קורסיקה
סרדיניה
סיציליה
תוניס
סראייבו
רגוזה
סקופיה
מונאסטיר
סלוניקי
ינינה
לאריסה
טריקלה
פטרס
ניקופול
קושטא (איסטנבול)
ברוסה
אנקרה
טירה
איזמיר
רודוס
כרתים
קפריסין
חלב
פמגוסטה
טריפולי
בירות
צידון
דמשק
עכו
אלכסנדריה
קאהיר
הים השחור
ים התיכון
משי, לבדים, בגדים, אבנים יקרות
שעוה
עורות
בגדים ועורות
משי ובגדים
דגים מלוחים
צמר
צבעי לבגדים
בגדים ונפרית
צבעים (אינדיגו) ותבלינים
צבעים ותבלינים
0 200 400 ק"מ

עֲלִיּוֹת לְאֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל

הַמֵּאוֹת הַשֵּׁשׁ־עֶשְׂרֵה עַד הַשְּׁבַע־עֶשְׂרֵה

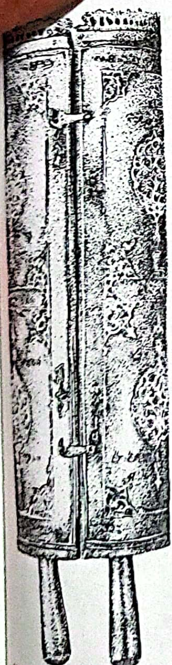
עליות יהודים לארץ־ישראל לא פסקו על אף חילופי השלטון התכופים. העליות של המאה השש־עשרה רעננו את חיי היישוב. עולי רגל שהגיעו לארץ אף השאירו אחריהם תיאורים חשובים של חיי היישוב היהודי שנתרכז בכמה ערים, בעיקר בירושלים, בצפת ובטבריה, וביישובים חקלאיים בגליל. במשך מאות שנים מילאה יהדות איטליה תפקיד מיוחד במינו בחיזוק היישוב בארץ־ישראל, בתמיכה חמרית ביישובי הארץ ובשמשה ארץ מעבר לעולים לארץ.

מגורשי ספרד ועמהם מקובלים שהגיעו אליה הביאו עמהם את תקוות הגאולה העומדת להתרחש.

צפת של אותם ימים ידעה למדנים ותלמידי חכמים כר' יעקב בירב וכר' יוסף קארו, ר' משה מטראני, ואחרים. יהודי צפת חידשו את חיי היהדות בארץ כשהם נתמכים על־ידי דון יוסף נשיא, ודוניה גראציה מנדס־נשיא.

אף בטבריה התחדש היישוב היהודי. משפחת נשיא השיגה היתר להתיישבות יהודים יוצאי ספרד ופורטוגל, שיפתחו את הדיג בכנרת ויקימו שם תעשיית משי. בשנות ה־60 של המאה השש־עשרה החלו בפעולת בנייה ענפה ואף נעשה נסיון לבנות חומה מסביב ליישוב המתחדש. תכונת העלייה לארץ גברה וקרה שקהילה שלמה ביקשה לעלות לארץ (קורי, מדרום לרומא). נסיון ההתיישבות בטבריה נמשך אף לאחר מותו של דון יוסף נשיא (1579), על ידי שלמה אבן יעיש, אף הוא אנוס־פליט מפורטוגל, שנעשה מקורב אצל השולטן. אף בנו יעקב אבן יעיש, המשיך בפיתוחה של טבריה. בשנת 1624, שעה שברח מרדיפות אבן פרוק בירושלים, מצא בה ר' ישעיה הלוי איש הורוביץ (השל"ה) יישוב יהודי פורח. במשך המאה השבע־עשרה חלה ירידה ביישוב היהודי בגליל והיישוב בצפת נתמוטט. סייעו לכך מכות קשות (מגיפות; ארבה; חורבן שהחריבו הערבים ב־1613) ועוד כמה התפרצויות של דרוזים במשך המאה, ועל אף נסיון חידוש בשנות ה־20 של המאה השבע־עשרה לא שבה תפארתה של צפת שהיתה לה במאה השש־עשרה.

עם חורבן היישוב בצפת עבר מרכז הכובד של היישוב היהודי לירושלים. במאה השש־עשרה פעל למען היישוב שם ר' יצחק שולאל, הנגיד האחרון של יהודי מצרים שעלה לארץ, אך היישוב סבל הרבה מנגישות השליטים המקומיים ומכובד עול המסים. בתחילת המאה השבע־עשרה (1625) הגיע לירושלים גל עלייה מאיטליה. התעוררות מיוחדת במינה נתרחשה באנגליה ובהולנד ובעולם הפרוטסטנטי לתמיכה ביישוב ארץ־ישראל. אף הגולה היהודית נתעוררה שוב ותמכה ביישוב הארץ בכלל וביישוב ירושלים בפרט. במיוחד יש לציין את סיועם של יהודי איטליה ויהודי ארצות השפלה.

נרתיק לספר תורה מדמשק (1565) נחושת, עליה מוטבעים קישוטי

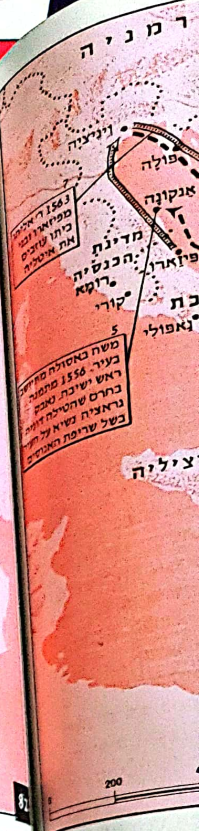
[...]רי אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל לַגּוֹלָה

[...]מֵאוֹת הַשְּׁמִינִית עַד הַשְּׁבַע־עֶשְׂרֵה

שליחים:
מצפת — 11–8 מאות
מטבריה — 15–14 מאות
מירושלים — 17–16 מאות
מחברון

ק"מ 0 200 400

82

[...]ישוב היהודי בארץ היה תלוי במשך דורות רבים בתמיכה שנשלחה אליו מן [...]גולה. בדרכים משובשות וכשהם מסכנים את חייהם הביאו נוסעים ועולים [...]ת תמיכת הגולה ליושבים בארץ־ישראל. אלא שלא היה די בזה. שליחים, [...]תיים בכינוים שד"רים (שְׁלוּחֵי דְרַבָּנָן) יצאו למקומות רבים בגולה, למזרח [...]המערב ועוררו את הקהילות לתמוך ביישוב היהודי בארץ. הליכתם למֶרכזי [...]היהדות יש בה כדי להעיד על אמונת היישוב בכוחו לשכנע את היהודים [...]בתפוצות לתמוך ביישובה של ארץ־ישראל, ועל קשרי התפוצות עם ארץ־ישראל.

חתימתו של ר' דוד בן זמרא (הרדב"ז)

קִשְׁרָיו שֶׁל הָרַדְבָּ"ז עִם קְהִלּוֹת יִשְׂרָאֵל

• מקום שממנו נשלחו שאלות אל הרדב"ז
▫ עיר שהרדב"ז ישב בה וממנה שלח את תשובותיו

83

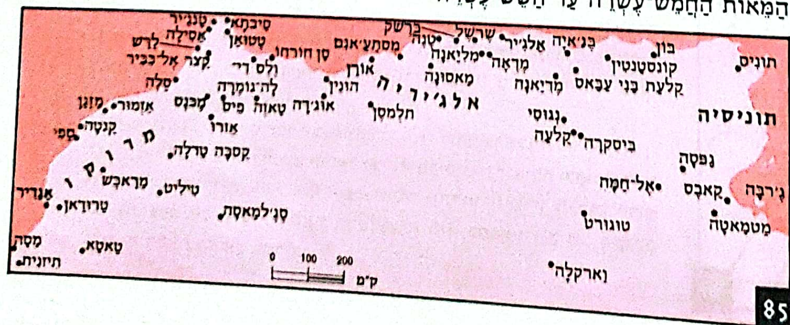
[...]יִשּׁוּב הַיְּהוּדִי בְּמִצְרַיִם הַתַּחְתּוֹנָה

[...]מֵאָה הַחֲמֵשׁ־עֶשְׂרֵה

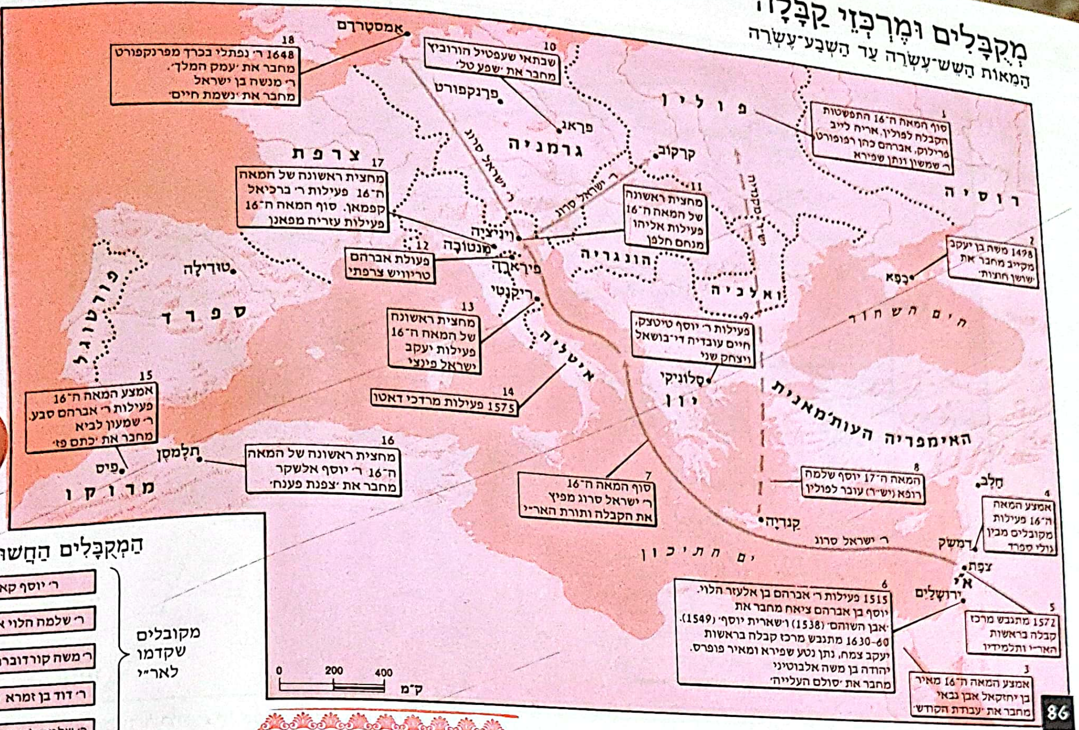

הַיִּשּׁוּב הַיְּהוּדִי בִּצְפוֹן אַפְרִיקָה

הַמֵּאוֹת הַחֲמֵשׁ־עֶשְׂרֵה עַד הַשֵּׁשׁ־עֶשְׂרֵה

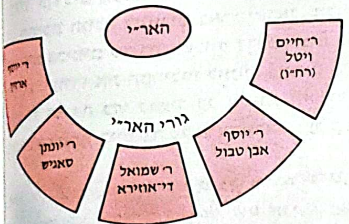

מְקֻבָּלִים וּמֶרְכְּזֵי קַבָּלָה
הַמֵּאוֹת הַשֵּׁשׁ־עֶשְׂרֵה עַד הַשְּׁבַע־עֶשְׂרֵה

הַמְקֻבָּלִים הַחֲשׁוּבִים בִּצְפַת

מקובלים שקדמו לאר״י:
- ר׳ יוסף קארו
- ר׳ שלמה הלוי אלקבץ
- ר׳ משה קורדוברו (רמ״ק)
- ר׳ דוד בן זמרא (רדב״ז)
- ר׳ שלמה לבית טוריאל

מְקַדַּשׁ מֶלֶךְ עִיר מְלוּכָה,
קוּמִי צְאִי מִתּוֹךְ הַהֲפֵכָה,
רַב לָךְ שֶׁבֶת בְּעֵמֶק הַבָּכָא,
וְהוּא יַחֲמֹל עָלַיִךְ חֶמְלָה:

לֹא תֵבֹשִׁי וְלֹא תִכָּלְמִי,
מַה תִּשְׁתּוֹחֲחִי וּמַה תֶּהֱמִי,
בָּךְ יֶחֱסוּ עֲנִיֵּי עַמִּי,
וְנִבְנְתָה עִיר עַל תִּלָּהּ.

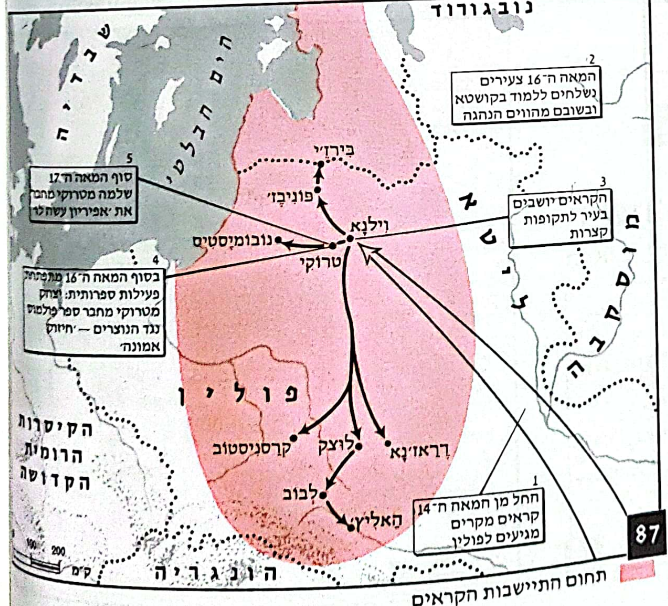
מתוך ׳לכה דודי׳ לר׳ שלמה אלקבץ

לאחר גירוש ספרד חלו תמורות מרחיקות לֶכת בַּקַבָּלָה. המאורעות שנתרחשו בספרד מ־1391 ואילך ושהגיעו לשיאם בגירוש 1492 השאירו את רישומם העמוק על המקובלים של הדורות ההם. שאלת הגאולה נתעוררה בכל חריפות מַשמעותה. התקווה לביאת המשיח, לפי הפירוש לַפסוק באיוב ל״ח: ז: ״בְּרָן יַחַד כּוֹכְבֵי בֹקֶר״ (ברן = ר״נב), נתבדתה. המקובלים ביקשו לתת לעצמם דין וחשבון על דבר זה. שני ספרים שנתחברו על ידי מחברים אלמונים בשנת 1500 בקירוב, נודעת להם חשיבות: סֵפר ׳המֵשיב׳ ו׳כף הקטוֹרֶת׳. ספר המשיב הוא פירוש לתורה; כף הקטורת הוא פירוש לספר תהילים. שני המחברים ביקשו להצביע על המובן הַאַפּוֹקַלִיפְּטִי של כל מִלה שבכִתבי הקודש. שבעים פָּנים לתורה, ובכל דור פנים אחרות לה. בדורם שלהם: גירוש וגאולה. במיוחד בלט הדבר בספר כף הקטורת. ספר זה מבטא את השקפת העולם החדשה של מקובלי צפת, שנוסדה ונתבססה על התכונות לקראת ביאת המשיח.

צפת היתה מרכז למקובלים, אקטיביים ופסיביים בגישתם, ופעלו בה אִישִׁים כר׳ משה קורדוֹבֵרו, שחיבר בה את ספרו ׳תוֹמֶר דבורה׳; אליהו די וידאַס חיבר אז את ספרו ׳ראשית חכמה׳; ר׳ אליעזר אַזְכִּרי חיבר את ספרו ׳ספר חרדים׳; ר׳ חיים ויטַל הביע השקפה זו בספרו ׳שַׁערי קדושה׳, ועוד ועוד. בצפת שהה ר׳ שלמה מלכו, והוא שהשפיע בדרכו על ר׳ יוסף קארו מִגדולי בַּעֲלֵי ההלכה ביהדות, שחיבר בעניין זה ספר מיוחד במינו בשם ׳מגיד מֵישרים׳. שריפתו של ר׳ שלמה מלכו בּמַנטובה ב־1532 חרתה את רישומה אצל ר׳ יוסף קארו ואצל חכמי היהדות בדור ההוא. בצפת ישב ר׳ שלמה אַלְקַבֵּץ (נולד ב־1505 בסלוניקי ולמד שם אצל י׳ טַיטַצַק, גדול רבני סלוניקי; בשנת 1535 בקירוב עלה לצפת ונפטר בה בשנת 1584), וחיבר בה את שירת ׳לְכָה דודי׳, שכולה כיסופים לגאולת עם ישראל, ר׳ ישראל נַג׳אַרָה (נולד בדמשק ב־1555 ונפטר בעזה ב־1625). וכמוהם רבים אחרים.

אך אין ספק כי הבולט שבהם הוא האר״י — ר׳ יצחק בן שלמה לוריא (1534-1572). אין שני לו בתולדות עם ישראל לביטוי הכיסופים לגאולה ולקירובה על ידי מעשים מיוחדים. הוא אביה של שיטה שתלמידיו־גוריו העלוה לרום המעלה. צפת של מחצית המאה השש־עשרה היא כמו גֵירונה של הקבלה העיונית במאה השלוש עשרה.

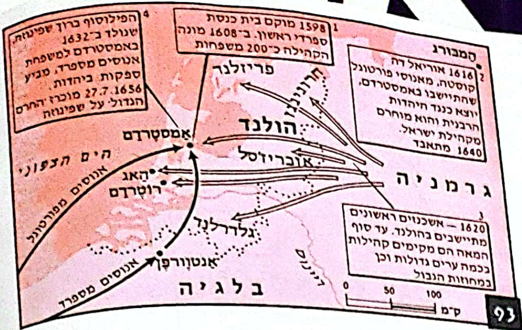
הַקָּרָאִים הַמֵּאוֹת הַשֵּׁשׁ־עֶשְׂרֵה עַד הַשְּׁבַע־עֶשְׂרֵה

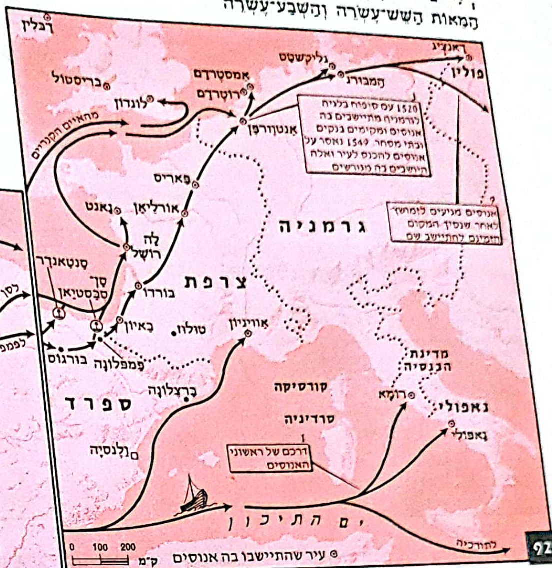

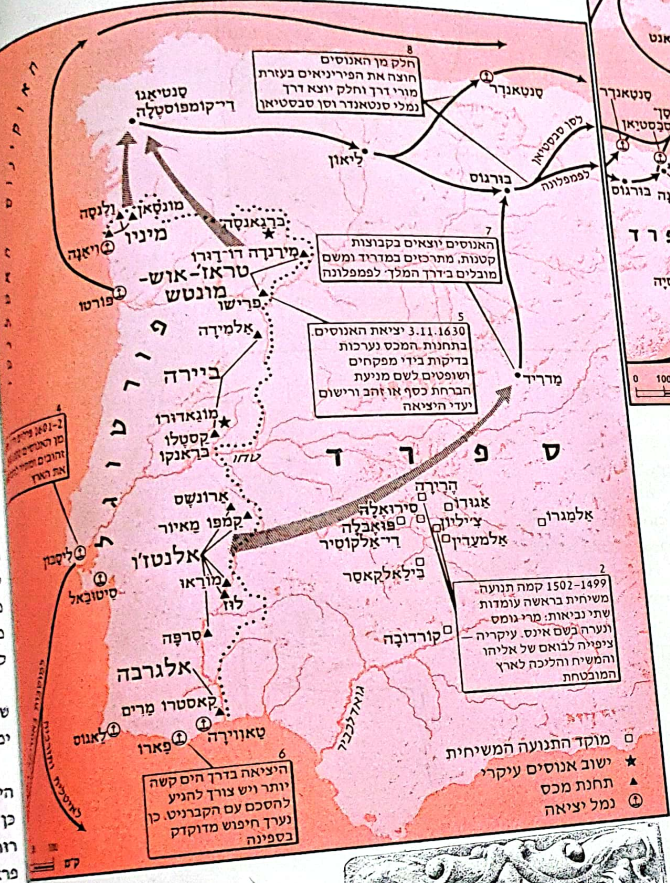
תחום התיישבות הקראים

יְצִיאַת הָאֲנוּסִים מִפּוֹרְטוּגָל

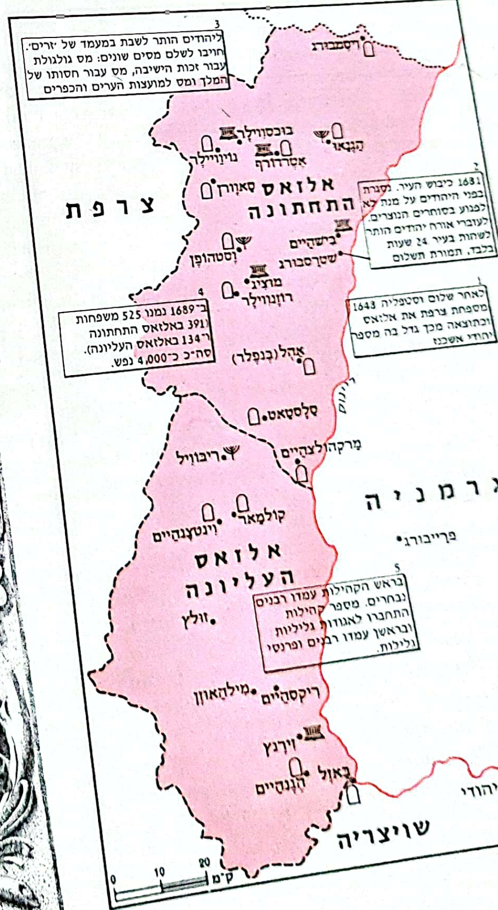
הַמֵּאוֹת הַשֵּׁשׁ־עֶשְׂרֵה וְהַשְּׁבַע־עֶשְׂרֵה

יְהוּדֵי חֶבֶל אַלְזָס הַמֵּאָה הַשְּׁבַע־עֶשְׂרֵה

שטר חרום שהטילה קהילת אמסטרדם

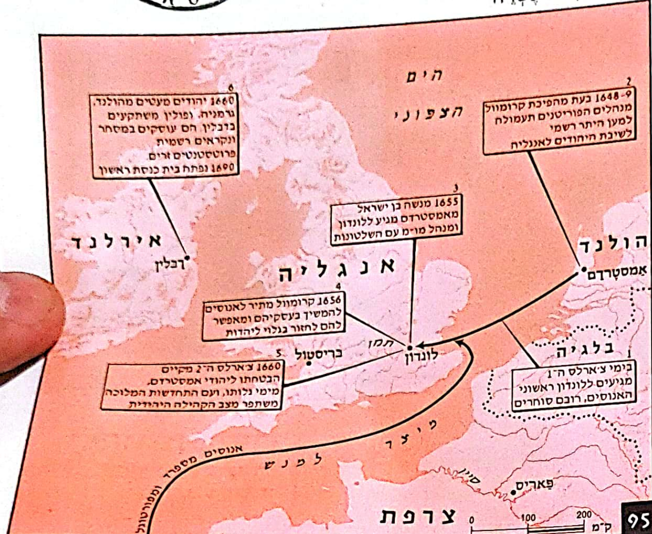
מצבת קבורתו של דוד ישראל מנדס
בבית הקברות של אודקרק, ליד אמסטרדם

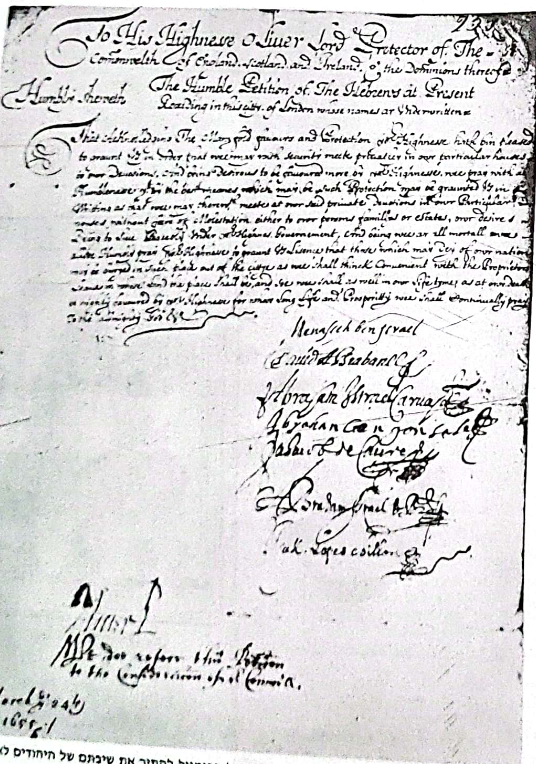

סמל בית הדפוס של ר' מנשה בן ישראל

שִׁיבַת הַיְּהוּדִים לְאַנְגְּלִיָּה
הַמֵּאָה הַשְּׁבַע-עֶשְׂרֵה

To His Highnesse Oliver Lord Protector of The Commonwelth of England, Scotland and Ireland, & the Dominions thereof

Humbly sheweth — The Humble Petition of The Hebrews at Present Residing in this citty of London whose names ar Underwritten

Menasseh ben Israel

פנייתו של ר' מנשה בן ישראל (כראשון החותמים) אל קרומוול להתיר את שיבתם של היהודים לאנגליה

ספרד יצר ערך חדש בתולדות עם ישראל: הפזורה הספרדית, כלומר גולה מגורשי ספרד נשתקעו והקימו קהילות במקומות הרבה בארצות גולה. התיכון, כאשר תורכיה העות'מאנית, על שטחי שליטתה, הופכת מרכז לימים הבליעו בתוך קהילות הספרדים את העדות היהודיות זו. והארגון הציבורי של יהדות ספרד הועתק אל מקומות היישוב המקומיות. אבל לא מגורשי ספרד לבדם הקימו את המסגרת הכללית של הספרדית.

המאה השש-עשרה הצליחו פליטים ראשונים לצאת מפורטוגל, גזירת שמד ב־1497, ולהצטרף אל ריכוזי הספרדים ואף להקים, עליה קהילות משלהם.

במאה השש-עשרה נצטרפו אל מרכזים אלו אנוסים שהצליחו לצאת האי האיברי בדרכים שונות. במחצית המאה ה־16 נתבססו רבים גם בצרפת ובארצות השפלה. הללו נעשו במרוצת הימים לקהילות שפעלו בגולה. כן נוסדה לקראת סוף המאה ה־16 קהילת אַמסטֶרדַם המאה ה־17 קהילות הַמבורג וגליקשטַט.

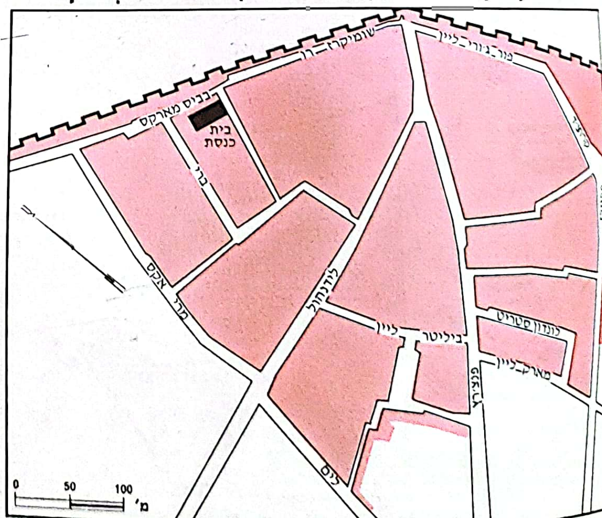
מנשה בן ישראל היה איש רב פעלים שביקש לפעול לחידוש היישוב היהודי באנגליה. הרעיון שעמד ביסוד פעולתו היה השלמת הפזורה היהודית בכל כצעד מוקדם לביאת המשיח (אף חיפשו בדרום אמריקה את צאצאי השבטים). ר' מנשה בן ישראל נשא ונתן עם אוליבר קרוֹמווֶל על שיבת לאנגליה. הוא לא הצליח, אמנם, במסעו לשכנע את קרוֹמוֶול ועמו את האנגלי לפתוח את שעריה של אנגליה, אך לעומת זאת איפשר לקבוצת אנוסים, שכבר ישבה באנגליה, לשוב בגלוי ליהדות ב־1656. ונתחדש היישוב היהודי באנגליה שגֵרשה את יהודיה בשנת 1290.

כוח עצומים היו לאנוסים בספרד ובפורטוגל, שהוסיפו לקיים בסתר מצוות תורת משה. בשנים 1499–1502 נתעוררה בספרד תנועה משיחית היהודיה היו ציפיה לבואם של אליהו ושל המשיח והליכה לארץ המובטחת. בראש התנועה עמדו שתי נביאות: אחת, מרי גוֹמֶס מצ'יליון; שנייה, נערה בת 12, אינֶס שמה, בתו של הסנדלר חואן אֶסטֶיבאן, בעיירה הֶרֵירה. תנועה זו את ערגתם של אנוסים לגאולתם בארץ־ישראל. אך לא רק אז. זֵכר עמד להם לאנוסים מאות בשנים עד שיכלו לעזוב את מקומותיהם בגלוי ליהדות בהצטרפם לקהילה יהודית. יהודים שהגיעו בדרכים שונות האי האיברי הביאו את משב רוחה של היהדות. ביניהם יעקב קאנסינו, בחצר הנציב הספרדי באלג'יר, שניהל בשנות ה־30 של המאה ה־17 ומתן עם הקונדי־דוכס אוליבֶרס בדבר שיבת היהודים לספרד וייסוד קהילה יהודית במַדריד.

האינקוויזיציה שמה לאַל תכנית זו. ועל אף כשלון הנסיון מלמד המעשה, שלו דיבר יעקב קאנסינו בשם עצמו, נמצא שראש ממשלת ספרד של אותם התייחס לעצם הרעיון בכובד ראש.

היהדות הספרדית פיתחה במאות ה־16–ה־17 פעילות כלכלית רבת אנפין. נטלה חלק במסעות למרחקים ובסחר עם המזרח הרחוק ועם העולם החדש. פיתחו מגורשי ספרד ופליטיה האנוסים במקומות ישוביהם החדשים פעילות תרבותית מיוחדת במינה שנודעו לה כמה שיאים בהולנד ביצירות של חואן פראדו, ברוך שפינוזה, יצחק אורוביו דֵי קאסְטרו, דניאל דֵי בַּריוס ואחרים.

אֵזוֹר הִתְיַשְּׁבוּת הַיְּהוּדִים בָּעִיר לוֹנְדוֹן

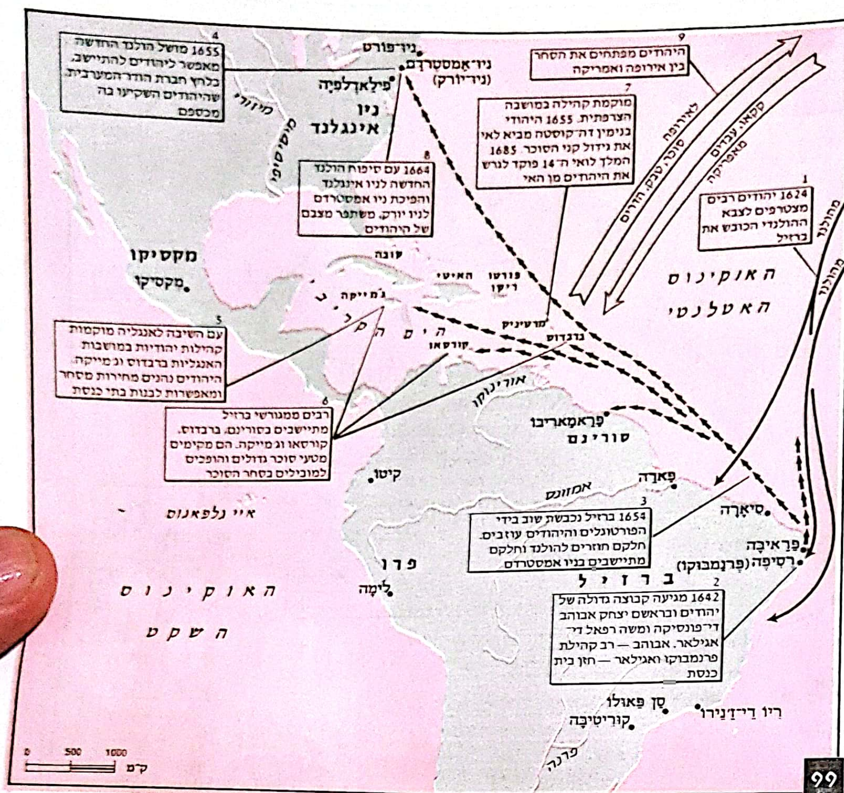

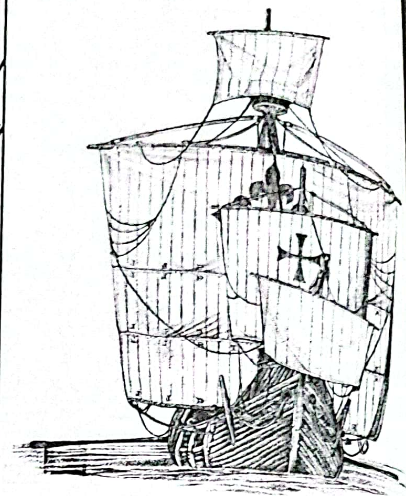
ההתיישבות היהודית בהולנד
המאה השבע-עשרה

מסטרדם על ברוך שפינוזה

ההִתְיַשְּׁבוּת הַיְהוּדִית בְּאָמֵרִיקָה

הַמֵּאָה הַשְּׁבַע־עֶשְׂרֵה

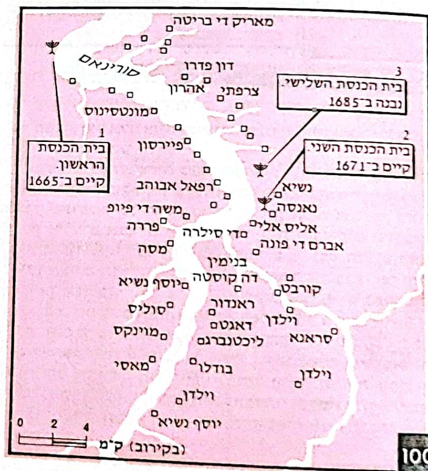

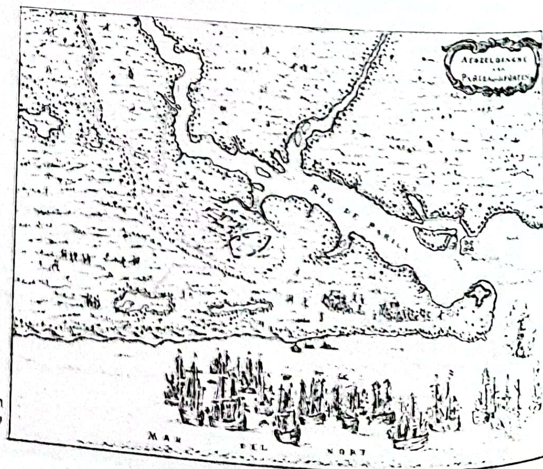
האניה סנטה מריה
שבה הפליג קולומבוס אל העולם החדש

במושבות אמריקה הדרומית נאסרה התיישבות יהודים ואנוסים. במאה השש־עשרה הצליחו אנוסים להגיע בהדרגה למקסיקו ולפרו, מושבותיה של ספרד. מדי פעם אף התיר הכתר הליכה למושבות לצרכי מסחר. היתרים אלה נוצלו במלוא התנאים שנתאפשרו לאנוסים, ורבים מהם הסתננו למושבות ספרד ופורטוגל ונשתקעו שם. במאה השבע־עשרה נתרבו המהגרים אל העולם החדש. אך התיישבות יהודית של ממש חלה בשנת 1624 עם כיבושם של המחוזות הצפוניים של ברזיל בידי ההולנדים. במסע כיבוש זה השתתפו גם יהודים והם השתקעו בפרנמבוקו וחיו חיים יהודיים מלאים. בהתפשטות הקולוניאלית ההולנדית הגיעו יהודים גם לאיי הים הקריבי. היישוב היהודי בברזיל לא האריך ימים. בשנת 1654 שבו הפורטוגלים וכבשו מן ההולנדים את המחוזות הצפוניים, והיישוב היהודי נתפזר. חלק מן המתיישבים הגיעו באותה שנה לניו אמסטרדם. הם הצליחו להתגבר על סירובו של המושל והשתקעו שם. הללו היו ראשוני המתיישבים היהודיים בצפון אמריקה.

בכיוון מסע אחר הגיעו אנוסים להודו. קשרי המסחר שלהם עם המזרח הרחוק הביאו לאירופה תבלינים ואבנים יקרות. מאחז האנוסים העיקרי היה בגואה שהיתה מושבה פורטוגלית ובה אף פעל בית דין של האינקוויזיציה. ישוב יהודי אחר היה בקוצ'ין שבהודו. איננו יודעים מאימתי התיישבו שם יהודים ישיבת קבע, אף שידוע שיהודי מצרים ועדן סחרו עם הודו וסוחרים יהודים שהו שם מספר שנים לצורך עסקיהם. אף ידוע שאחיו של הרמב"ם טבע בדרכו לשם. יהודים התיישבו גם בסין (קאיפנג) וכנראה היו אלה סוחרים יהודים שהגיעו לשם בתקופה קדומה למדי דרך פרס ואפגניסטן.

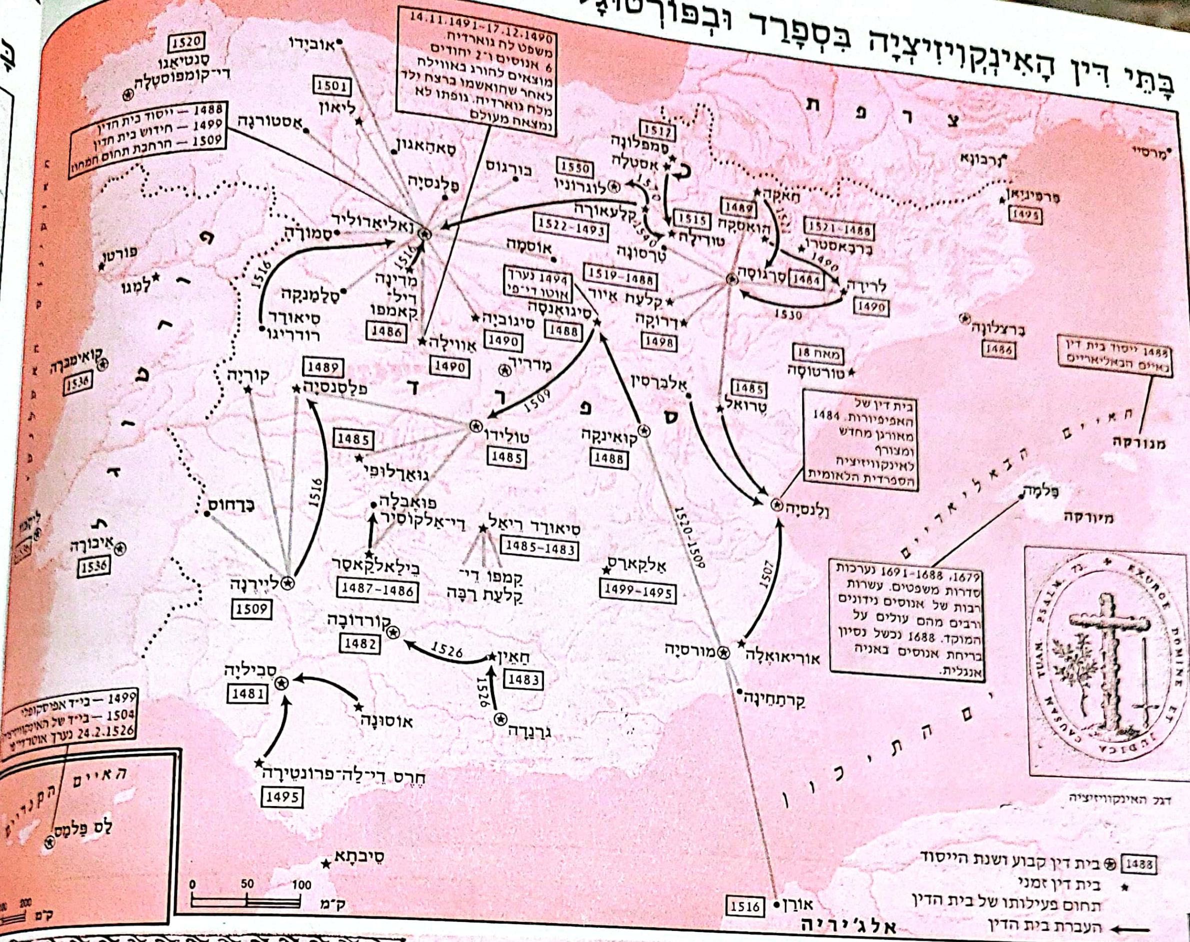
מַאַחֲזֵי הַיְּהוּדִים בְּסוּרִינָם

הצי ההולנדי
עוגן בפראיבה (1640)

בָּתֵּי דִּין הָאִינְקְוִיזִיצְיָה בִּסְפָרַד וּבְפּוֹרְטוּגָל

מְגִלַּת אַמְרָפֶל

"...אלה הם דברי החכם, ויאמר אברהם הלוי: הלא זה מסורת בידי החכמים שהאיש הגומר בלבו להתמסר על דבר כבוד שמו הנכבד, יהיה מה שיהיה ויעבור עליו מה שיעבור, הנה הגבר הלז לא ירגיש כאב המכות ההם המכאיבות לשאר האנשים אשר גמרו זה בכל לבם. והאיש ההוא, בהוציאם אותו החוצה לייסרו ולענותו ולייסרו בייסורין קשים כאשר עשו לקדושים אשר בארץ המה ואדירי בחורי חמד בני חנה הקדושה אשר בימי הכהנים הנגשים אל ה' המה הגבורים הנלחמים מלחמות ה', אם יכוין בשעה ההיא את השם הנכבד והנורא בין עיניו ויגמור בלבו לקדשו ועיניו לקדוש ישראל תראינה וידביק בו כוונת לבו ומחשבתו והשם הקדוש אש לוהטת והאותיות מתנוצצות יושבות על מלואו של עולם או כאשר יוכל להגדילם כפי כחו, הלא זה בטוח לבו שיעמוד בנסיון נכון, לבו בטוח בה' ולא ירגיש כאב המכות והעינויים ולא ירעידהו המות. וגם כי הדבר הזה רחוק מן הסברא, הלא כבר עלה בנסיון והוא מסורת חכמים וקדושים ישרי לבב אשר לא יאמין כי לא יאמין(!), כי הדבר הזה מדרכי השם אשר צדיקים ילכו בם ופושעים יכשלו בם. וסדר גומרו לקדש את השם כאשר ירצח לענותו ישאלוהו וידרשוהו ויאמרו לו, שאם ימיר כבודו יניחוהו ולא יכאיבוהו או שיודיעם מה חפצו הלא זה מצאתי לאחד מן החסידים אשר כתב שתחיה זאת תשובתו: מה אתם מבקשים ממני, הלא יהודי אני יהודי אחיה, יהודי אמות, יהודי, יהודי, יהודי! ואז יגמור בלבו אשר פצו שפתיו ודבר פיו, ויהיה נכון לבו ובטוח שיקדש את בוראו ולא יחלל את שם אלהיו ולא ירגיש את הייסורין אשר ייסרוהו. וזה הסוד רמז הנביא ישעיהו ע"ה באומרו "זה יאמר לה' אני וזה יקרא בשם יעקב וזה יכתוב ידו לה' ובשם ישראל יכנה".

והנה הדברים האלה ראויים הם לפרסמם לבני ישראל עם קרובו, יען שהדור הזה, דורו של שמד, וטוב אשר לא יתעלם העיקר הזה מכל אשר בשם ישראל יכנה, שמא, שמא יודע מה ילד יום ומה אחרית האדם.

גם ראוי לידע ולהודיע, שהאיש הקורא את שמע ערב ובקר ומכוין בדעתו כוונה נכונה וישרה בקראו אהבת השם וייחודו וגומר בלבו לחמסר אליו גופו ונפשו ואשתו ובניו ולאהבה אותו בכל לבבו ובכל נפשו ובכל מאודו, גם בנופלו על פניו אחרי אשר יעמוד חי לפני ה' להתודות על עונותיו ואומר "אליך ה' נפשי אשא" ומפקיד נפשו אל אלהיו ואליו הוא נושא את נפשו ורוחו ונשמתו אליו יאסוף, כאילו הולך אל בית עולמו, הנה האיש הזה חלקו בחיים וילך לאור באור החיים עם הצדיקים והחסידים והקדושים אשר יקדישו את קדוש יעקב ואת אלהי ישראל יעריצו. גם העונות אשר לא יכופרו עד יום המיתה מתכפרים לו בעת החיא, כי הנה גמר בלבו וישלים נפשו לאלהיו כאילו מת עבר ובטל מן העולם. וזה דבר גדול, כי כן יסד המלך, ועל אלה צווה המשורר ברוח אלהים ואמר "כי עלין הורגנו כל היום נחשבנו כצאן טבחה".

ואולי כי על נפש הקדוש המשלים נפשו לאלהים ובאהבתו ישגה תמיד ויתן את רשעים קברו למאכולת אש גוייתו, אמר החכם בחכמתו: "מי זאת עולה מן המדבר מתרפקת על דודה, כי כל אמרת אלוה צרופה", והיא מתרפקת ונופלת איברים איברים וחתיכות חתיכות והצדיקים היושבים בהיכל מלך פנימה, שהשמחה במעונו, הם אומרים על נפש הקדוש הזה: ומי זאת עולה מן העולם התחתון הדומה למדבר אשר אין בו כי אם נחש שרף ועקרב וצמאון, ולאהבת דודה גוייתה נופלת פרקים מרוב המשפטים הנעשים בה, כי במלקחים מלובנות חתכו בשרה, או בחרב, ועשאוהו חתיכות חתיכות. והמלך שהשלום שלו, אשר לאהבתו היא סובלת את כל אלה ממכון שבתו השגיח והוא אומר על הצדיק אשר נשמתו זאת העולה היא אליו: הנה אתה זך וישר אני היום ילדתיך ותחת התפוח עוררתיך בשדה התפוחים ונשמתך הקדושה ברה היא ליולדתה ומכסא כבודי חוצבה כעדר הקצובות משם אשר הכסא ההוא אם כל הנפשות שמה חבלתך אמך שמה חבלה ילדתך.

והצדיק משיב לקונו: שימני כחותם על לבך, כחותם על זרועך, ולא תשכחני נצח. ותזכור האהבה אשר אהבתיך, כי ימיתוני על אהבתך, לא אחוש, כי עזה כמות אהבה, וגם כי יקברוני בחיים חייתי — הכל כאין נגדי, כי קשה כשאול קנאה שקנאתי על דבר כבוד שמך. וגם אם ישרפוני ויתנוני בתוך הכבשן, גם זה הבל נגד אהבתך, כי נפלאת אהבתך אלי והיא בוערת בקרבי כמראה הלפידים רשפיה רשפי אש שלהבת יה. ואיך ואיככה תתפעל נפשי מהאש הזאת, הקלה, בהיות כי אש שלהבת אהבתך גוברת ומתגברת ובקרבי בוערת, וצרות רבות ותלאות הנמשלות למים לא יוכלו לכבות אש האהבה אשר אהבתיך. וכי יבוא כנמר צר, רוח ה' נוססה בי להמסר אליך, ולא על נכסי והוני אני אומר, כי הון מהבל ימעט, ואם יתהלל המתהלל, שיתן את כל הון ביתו באהבה, בוז יבוזו לו השלימים הנגשים אל ה', כי אין הדבר חשוב בעיניהם וכל יקר ראתה עיניהם לבזות. כי בזאת יתהלל המתהלל כאשר ימסור גופו למאכולת אש ולשאר עינויים, אשר הם קשים כאלה אשר זכרתי, הנה זה האיש ה' יחשב לו וכחותם על ימינו ישימהו, כחותם על לבו יענדהו, ונשמתו תאור באור ה', ועין לא ראתה הטוב הצפון אליה, כי גדלה מעלתו ותפארתו ותהיה מחיצתה עם החונים קדמה מזרחה, משה ואהרן או שרים זה"ב להם הממלאים בתיהם כסף, עם יושבי נטעים וגדרה עם הרוגי לוד והרוגי מלוכה. וכל העולם כדאי הוא אליה ויהללוה בשערים מעשיה, עכ"ל".

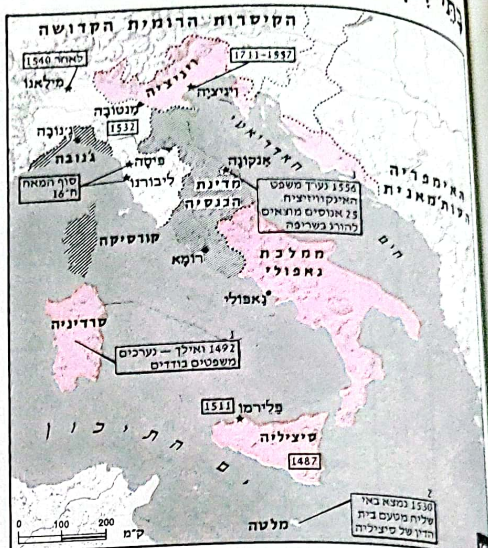
קריאתו־דרשתו של המקובל ר' אברהם
בר' אליעזר הלוי ליהודים ולאנוסים ערב הגירוש
על־פי ג. שלום, קרית ספר ז', 153-155

תומאס די־טורקימדה
ראש האינקוויזיציה
הראשון

רָאשֵׁי הָאִינְקְוִיזִיצְיָה

תומאס די־טורקימדה	1498—1481	ראש מנזר סנטה קרוס בסיגוביה
דיאגו דיסא	1506—1498	הגמון פלנסיה
פרנציסקו חימנס די־סיסנרוס	1517-1505	ארכיהגמון טולידו
חדריאן מאוטרכס	1522-1517	חשמן; לימים האפיפיור הדריאן ה־6
אלפונסו מאנריקי	1538-1523	חשמן־ארכיהגמון סביליה
חואן פארדו די־טאווירה	1538	חשמן־ארכיהגמון טולידו
גארסיה די־לואיסה	1546-1538	חשמן; אב־וידוי של קרל ה־5
פרנאנדו ואלדיס	1566-1546	
דיאגו אספינוסה	1571-1566	חשמן־הגמון סיגואנסה
פדרו פונסי די־ליאון	1573-1571	הגמון פלסנסיה
גאספר די־קירוגה	1594-1573	ארכיהגמון טולידו
חרונימו מאנריקי די־לארה	1595-1594	
פדרו די־פורטוקארירו	1599-1595	הגמון קורדובה
פרנאנדו נוניו גיבארה	1602-1599	חשמן־ארכיהגמון סביליה
חואן די־סונייגה	1603-1602	הגמון קרתחינה
חואן באוטיסטה די־אסיווידו	1607-1603	ראש הכנסיה בדרום אמריקה
ברנארדו סנדובאל־אי־רוחאס	1618-1607	חשמן־ארכיהגמון טולידו; יועץ הכתר
לואיס די־אליאגה	1625-1618	דומיניקני; אב־וידוי של פיליפ ה־3
אנדריס פאצ׳יקו	1625-1621	
אנטוניו די־סאפאטה	1643-1626	חשמן־ארכיהגמון בורגוס ראש הכנסיה בדרום אמריקה
אנטוניו די־סוטומיור	1643-1632	דומיניקני; אב־וידוי של המלך
דיאגו די־ארסי־אי־ריינוסו	1665-1643	
פסקואל די־אראגון	1666-1665	חשמן־ארכיהגמון טולידו
חואן אדוארד ניתארד	1669-1666	מיסיונר גרמני; אב־וידוי של המלכה השלטת
דיאגו סרמיינטו די־ואליאדרס	1694-1669	ארכיהגמון ויו״ר מועצת קסטיליה
חואן תומאס די־רוקאברטי	1699-1694	ראש הדומיניקנים וארכיהגמון ולנסיה
אלפונסו פרנאנדיס די־קורדובה־אי־אגילאר	1699	
בלטאסר די־מנדוסה־אי־סנדובל	1705-1699	הגמון סיגוביה
וידאל מארין	1709-1705	הגמון סיבתא
אנטוניו איבנייס די־לה־ריבה־הרירה	1710-1709	ארכיהגמון סרגוסה
פרנציסקו ג׳ודיצ׳י	1716-1710	איטלקי איש כמורה
חוסי די־מולינס	1720-1717	חבר מועצת הכנסיה ברומא
חואן די־ארסימינדי	1720	יועץ הסופרימה
דיאגו די־אסטורגה־אי־סספידיס	1720	הגמון ברצלונה
חואן די־קמרגו	1733-1720	הגמון פמפלונה
אנדריס די־אורבן־אי־לאריאטגי	1740-1733	ארכיהגמון ולנסיה ויו״ר מועצת קסטיליה
מנואל איסידרו מאנריקי די־לארה	1758-1742	ארכיהגמון סנטיאגו
פרנציסקו פרס די־פראדו־אי־קואסטה	1758-1745	הגמון טרואל
מנואל קינטאנו בוניפאס	1761-1758	ארכיהגמון פרסאליה
פליפי בלטראן	1783-1761	הגמון סלמנקה
אגוסטין רובין די־סיבאליוס	1792-1783	הגמון חאין
מנואל אבאד־אי־לה־סיארה	1794-1792	ארכיהגמון סלימבריה
פרנציסקו אנטוניו די־לורנסאנה	1797-1794	חשמן־ארכיהגמון טולידו
רמון חוסי די־ארסי	1808-1797	ראש הכנסיה בדרום אמריקה
פרנציסקו די־מיאר־אי־קמפיליו	1820-1814	

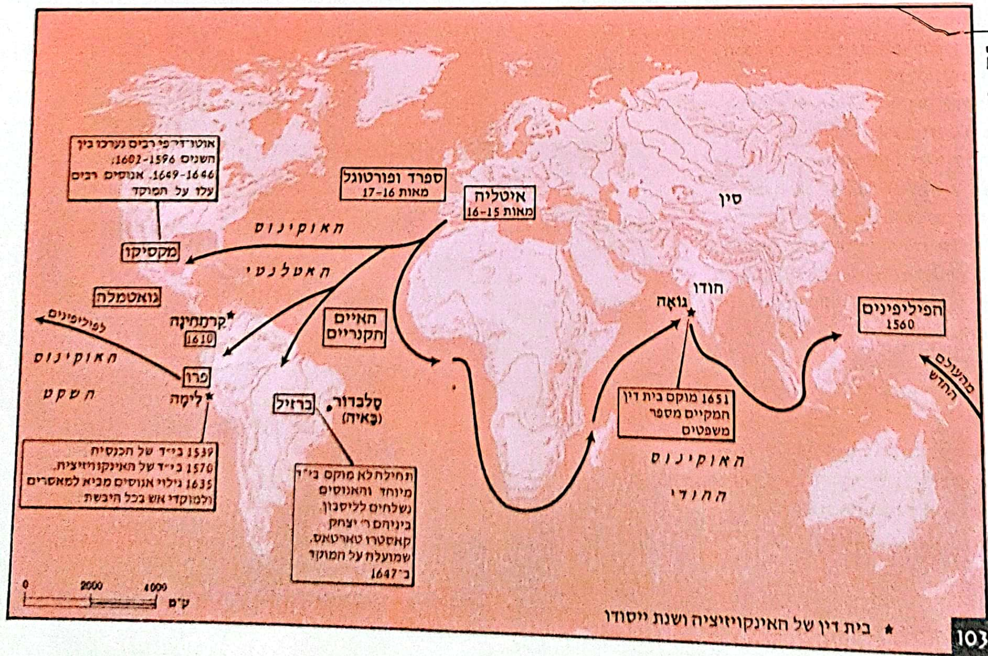
בָּתֵּי דִּין הָאִינְקְוִיזִיצְיָה בְּאִיטַלְיָה

תחת שלטון ספרדי
בית דין של האינקוויזיציה

האינקוויזיציה אירגנה את פעילותה בשיטתיות רבה. לאט לאט היא פרשׂה את רשתה בספרד. מסֶביליה המשיכה לפעול בבית דין בקורדובה; בית הדין הקסטיליה ישב תחילה בסיאודד ריאל (1483) וממנה עבר לטולֵידו ב־1485. עד אז התארגנו בתי הדין בכל המדינה. לימים שלחה את זרועותיה אל העולם החדש, תחילה במֶקסיקו (1532), ואחר כך נוסדו בתי דין גם בקַרְתַחֵינה (קולומביה) ובלימה (פֶּרו). בפורטוגל היו לאינקוויזיציה שלושה מרכזים: ליסבון, אֵיבורה וקוּאימברה. משֶהֵחלה לפעול נגד אנוסים בברזיל נהגה האינקוויזיציה לשלוח לשם מבקרים־מפקחים. ב־1621 נוסדו בתי דין בארץ זו, הראשון בהם היה באיזור בַּאִיָה, אך לרוב הועברו נידוניה לארץ האם ושם נידונו.

מערכות בתי הדין של האינקוויזיציה, הן זו של ספרד והן זו של פורטוגל, לא הניחו גם לאנוסים שמחוץ לאזורי שיפוטם, ובכל מקום רדפו את האנוסים ששבו ליהודות.

בית דין של האינקוויזיציה ושנת ייסודו

בָּתֵּי דִּין הָאִינְקְוִיזִיצְיָה

הַחֲמֵשׁ־עֶשְׂרֵה עַד הַשְּׁבַע־עֶשְׂרֵה

חותם המלכים הקתוליים פרנאנדו (1516-1460) ואיסבל (1504-1468) לאחר איחוד מלכויות קסטיליה וארגוניה

יְהוּדֵי פּוֹלִין בְּמִסְגֶּרֶת וַעַד אַרְבַּע הָאֲרָצוֹת

הַמֵּאָה הַשְּׁבַע־עֶשְׂרֵה

'ועד ארבע הארצות', שהוא צירוף
יהדות פולין יצרה משטר הנהגה כל־ארצי, 'ועד ארבע הארצות', שהוא צירוף נציגויות של כמה גלילות. ליטא היתה יחידה לעצמה. הוַעד של ליטא קם שנים רבות לפני 1623 ונוצר קשר בינו לבין ועד ארבע הארצות של פולין. אך הקשרים היו לעתים רופפים.

הוועדים שנוסדו לצורך ארגון מסים ועִנייני הגנה על הציבור היהודי בפני השלטונות השונים פעלו לא רק כלפי חוץ, כי אם גם כלפי פנים. ברבע הראשון של המאה השש־עשרה נודע בית הדין העליון ליהודי פולין; בית דין כזה היה קיים בליטא. הדעת נותנת שנציגי המדינות (ראשי הגלילות) היוו מעין ועד עליון שהנהיג את יהדות פולין. נציגים אלה רגילים היו להתכנס בירידים (בפברואר בלובלין ובספטמבר ביַרוסְלאב) להסדרת ענייניה של יהדות פולין. בין השאר הוסדרו הבחירות לרבנות, המיסוי וכיוצא באלה וכן עניינים אישיים. כשהוטל בשנת 1549 מס גולגולת על כל היהודים נתברר שאין לממשלה מנגנון מנהלי לגביית המס. לפיכך הוטל ארגון גביית המסים על הוועד, בהיותו מוסד יהודי מרכזי. כבר בשנות החמישים של המאה השש־עשרה פעל ועד ד' ארצות כמוסד האחראי למסים ולגבייתם. מוסד ראשֵי המדינות נתקיים משנת 1580

בקירוב עד לחלוקתה של פולין בסוף המאה השמונה־עשרה. ראשי המדינות נבחרו במספר קבוע מטַעם הגלילות והקהילות העצמאיות. ראשי המדינות בחרו 'פַּרנס בית־ישראל דד' ארצות' ונוסף לו 'נאמן בית־ישראל דד' ארצות' ששימש כגזבר ומזכיר. במשך הזמן הוסיפו ובחרו כמה נאמנים שחילקו את התפקידים ביניהם. הפרנס היה נושא המִשרה העליונה והוא הוא שנסע אל המלך ונשא ונתן עמו. מעולם לא שימש רב במִשרה זו. כנאמנים נבחרו רבנים. הם מילאו את תפקידם במשך השנה וקיבלו משכורת שנתית, ודמי הוצאות. בליטא נבחר ועד ביצוע או נשיאות בהרכב פרנס הוועד וכמה שליחים שנבחרו במדינה ובדקו את רשימות האוכלוסים ואת יכולת התשלום של הקהילות. במשך הזמן באו במקומם פקידים קבועים שעסקו בגביות המדינה. הנאמנים וחייבים היו להסדיר את ענייני הגבייה וסופרי הוועד רשמו את התקנות. באי־כוח שני הוועדים גם היו נועדים ביניהם לבין עצמם להסדרת הוָעד הציבור ולקביעת מַערכת יחסים פנימית.

שקיעת מוסד זה באה בעקבות החורבן של הקהילות בפולין־ליטא בפרעות ת״ח ות״ט ומלחמות הרוסים והשְּבֵדים.

* שמות המקומות מובאים כאן כפי שהיו מקובלים במקורות היהודיים בני אותו זמן (עפ״י נספח למקס
ועד ד' הארצות' מאת י. היילפרין)

תַּקָּנוֹת שנ"ה בְּקְרָאקָא

בוחרים ראשונים
נבחרים עפ"י גורל

9 בוררים

5 בוררים אחרונים

40 פרנסים

4 ראשים (פרנסי החודש)
מתחלפים מדי חודש בתפקיד הנהגת הקהילה

5 טובים ופנים

10 אלופי קהילה

1 דרשן

3 נבאים ממונים

1 רב ואב בית הדין (אב"ד)
מתמנה עפ"י חוזה מיוחד עם הקהילה

3 דיינים שלישיים
דנים בדיני ממונות בערך של למעלה מ־100 זהובים

3 דיינים שניים
דנים בדיני ממונות עד ערך של 100 זהובים

3 דיינים תחתיים
דנים בדיני ממונות עד ערך של 10 זהובים

בלנים | שוחטים | מלמדים | חזן | שתדלן

היהודי בקאזימיר

פְּרָעוֹת ת"ח וְת"ט

"קצתם פשטו עורם מעליהם והבשר השליכו לכלבים; וקצתם קיצצו ידיהם ורגליהם והשליכום על הדרך ועברו עליהם בקרונות ודרכום בסוסים; וקצתם פצעו בהם פצעים הרבה, שלא יהיו כדי להמית, והשליכום בחוץ שלא ימותו מהר ויפרפרו בדמיהם עד שיצאה נשמתם; והרבה קברו בחייהם, ושחטו ילדים בחיק אמותם; והרבה ילדים קרעו לקרעים כדגים, ונשים מעוברות בקעו בטנן והוציאו העובר וחבטו בפניהן; וקצתן קרעו בטניהן ושמו חתול חי בתוך הבטן והניחון כך בחיים ותפרו הבטן, וקיצצו בהן ידיהן שלא יוציאו החתול חי מן הבטן; ותלו הילדים בדדי אמותם; וקצת ילדים תחבו בשפוד וצלום אצל האש, והביאום אל אמותם שיאכלו מהם; ולפעמים לקחו מילדי העברים ועשו גשרים לעבור עליהם. לא היתה מיתה משונה בעולם שלא עשו בהם וכל ארבע מיתות בית־דין סקילה, שרפה, הרג וחנק."

מתיאורי ספר "יוון מצולה" לנתן נטע הנובר (ויניציה תי"ג)

1 דצבמר 1647 מנהיג הקוזאקים, חמלניצקי, מרים את נס המרד בשלטון הפולני

2 6–15.5.1648 צבא חמלניצקי, שאליו הצטרפו גם הטטארים, מביס את הצבא הפולני

3 צבא חמלניצקי משתלט על האיזור משני עברי הדנייפר. יהודים רבים נהרגים בידי הצבא או בידי האיכרים. חלק מן היהודים ממירים דתם, חלק נמכרים לעבדות ואחרים בורחים לערים בצורות

4 כ' סיון ת"ח (10.6.1648) נערך הטבח הגדול הראשון. נטבחים כ־6,000 יהודים

5 24.6.1648 כ־1,500 יהודים נטבחים לאחר שהפולנים הסגירו אותם כדי להציל את חייהם

6 נהרגים כ־2,000 יהודים וכ־600 פולנים

7 20.7.1648 בעת כיבוש העיר נטבחים כ־10,000 יהודים. כמה מאות נופלים בשבי וכמה מאות ממירים דתם

8 אוקטובר 1648 היהודים משתתפים בהגנת העיר ותורמים חלק ניכר בכופר המביא להסרת המצור

9 נובמבר 1648 מתחיל מו"מ בין חמלניצקי לבין המלך החדש יאן קאזימיר. לאחר שהמו"מ נכשל מתחדשת המלחמה בקיץ 1649

10 חלק מן היהודים מצליחים לברוח אל מעבר לויסלה. כ־100,000 יהודים נהרגו בכ־300 קהילות

11 אוגוסט 164? החאן הטט... בוגד בחמלניצקי וזה מפסיד בקרב. נאלץ לחתום על חוזה שלום

מינסק, האראדנא, טיקטין, סלוצק, ווארשא, בריסק, פינסק, ווֹלאדאווי, לובלין, לובמלא, חעלמא, קראשניק, צוזמיר, גורי, זאמשטש, לודמיר, הרובישוב, לוצק, אוליק, קארעץ, שעברשין, בילגורייא, טאמשוב, נראל, טרניגראד, סקאל, דובנא, אוסטרא, יעריסלב, בעלז, בראד, קרעמניץ, זאסלאב, פאלנאה, טשודנוב, פרעמשלא, לבוב, קאמרנא, זבארוב, זבאריז, באזלי, אוסטרופולי, קאסטאנטין, בארדיטשוב, סאטנוב, בושאטש, באר, קאמניץ, שאריגראד, קראסני, וויניצא, נעמרוב, טולטשין, טטיוב, קורסון, שדה־לבן, טשהרין, פריסלאב, בורישפולי, קיעב, פריטין, לעכוויטש, לובן, צ'רניגוב, ברעהין, הומל, סטרידנוב

בוג, ויסלה, דנייסטר, פריפט, דניפר, דסנה

0 50 100 ק"מ

112

לקראת מחצית המאה השבע־עשרה השתנה מצבה של יהדות פולין מן הקצה אל הקצה בעקבות שני מאורעות גדולים שזעזעו את יהדות פולין מבחוץ ומבפנים: התפרצות הקוזאקים בראשות בוהדאן חמֶלְניצקי ואחריהן המלחמות הגדולות על אדמת פולין. מבחינה פנימית נזדעזעו אשיות יהדות פולין בעקבות משבר שַׁבְּתַי צבי שהיו לו השלכות עוד במחצית המאה השמונה־עשרה.

פרעות ת"ח ות"ט שברו את יהדות פולין ואת הנותרים בחיים פיזרו על פני ארצות רבות. התעמולה שהתנהלה נגד היהודים הציגה את החוכר היהודי כמנצל וכשליח האצולה. יהודים רבים נהרגו בעת המרידות שפרצו מדי פעם, כגון במרידת פאבליוק. ב־1637 נהרגו ממזרח לדְנְיֶיפֶּר 300 יהודים ונהרסו הקהילות שהיו שם. לקראת שנות ה־40 של המאה מצאה לה התעמולה האנטי־יהודית מנהיג, בוהדאן חמלניצקי. במרידותיו הצליח להנחית מפלה לצבא הפולני ליד קורסון (1648).

עליית בוהדאן חמֶלְניצקי בראש ההַיידַמקים הביאה לחורבן הקהילות. הפולנים, שקהילות ישראל כרתו איתם ברית הגנה, בגדו והציעו ליהודים להמיר דתם. קהילות שלמות עמדו בנסיון וקידשו את השם. במיוחד ייזָכרו קהילות טולטשין ונֶמירוב. הטבח שנערך בהן עורר בהלה בקֶרב האצולה שיצאה למלחמה נגד הקוזאקים — ההייַדַמקים, אלא שצבאם ניגַף. גדודי חמלניצקי פרצו לכל עֵבֶר ורבו ההרוגים, ואת הנתפסים בשבי מכרו חטָטָרים לעבדות. קהילות ישראל כגון קושטא, סַלוניקי, וְנֶיציה, רומא, הַמְבּורג ואמסטרדם עשו ככל שבכוחם לפדות את השבויים. עליית הרוסים ואחריהם השבדים השלימה את ההרס שבא על קהילות ישראל.

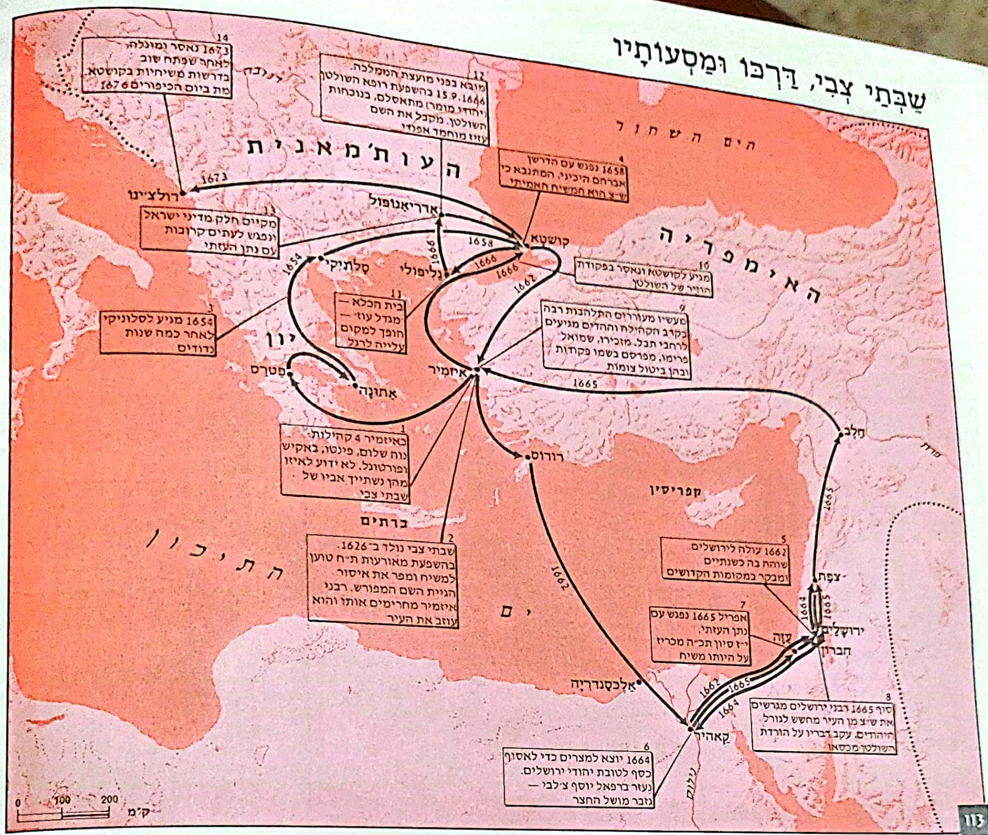
במדינת מוסקבה לא היו יהודים. בשטח הקרוי היום רוסיה ישבו יהודים בוִיטֶבְּסק, סְמולֶנְסק ופולוצק ובעיירות סמוכות להן. אזורים אלה היו בשלטון פולין. מדינת ליטא חרבה ב־1667. היהודים שהלכו בשבי נפדו עם הסכם אנדרושוב ב־1667. פליטי החרב היהודיים שברחו למערב נפלו בידי השבֶדים והבְּרַנְדֶנְבּורגים שפלשו גם הם לליטא. מעטים בלבד הצליחו להגיע לאמסטרדם ולהמבורג. בערים אחרות, למשל בלובלין, הוסגרו היהודים לרוסים ורבו הנמכרים לעבדות. בלבוב לא הוסגרו, תמורת דמי פדיון גבוהים. הָרעה באותם ימים כָּלתה אל יהודי ליטא, רייסְן, פודוליה ווהְלין.

שלום אנדרושוב ייצב את הגבול המזרחי של פולין, וכל האיזור ממזרח לדנייפר נשאר בידי הרוסים. כשבאו בפולין לערוך את חשבון המפלות נתלה הקולר בפורשים מן הקתוליות, הפרוטֶסטַנטים וכן היהודים. בלבוב ובקְרָקא פרעו ביהודים. יאן סוביֶיסקי הצטיין באותם ימים במתן זכויות שהעניק ליהודי עירו זולְקווא ומשנבחר למלוך עשה למען חידוש הקהילות. הוא מת ב־1696 וליהודים אבד פַּטרונם. ב־1699 ארעה בצוזמיר עלילת דם שהביאה לתוצאות עגומות ליהודי העיר.

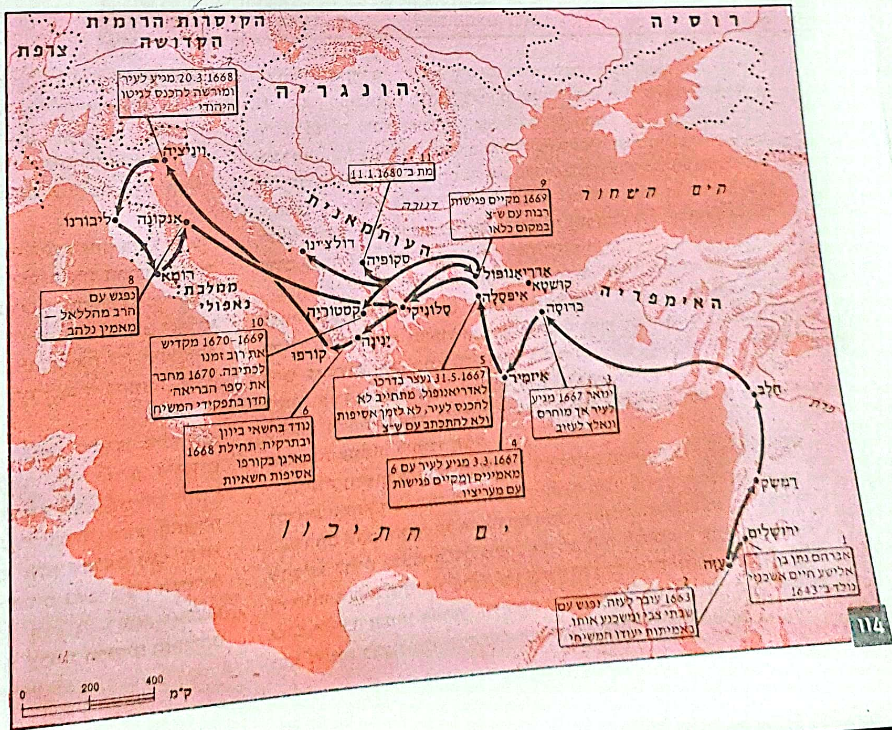
פלישות חדשות של רוסים, שבֶדים וסַקְסונים הנחיתו מכות קשות ליהדות. לקראת המאה השמונה־עשרה עמדה יהדות פולין במשבר קיומה.

אלו הם גורמי החוץ, על תעמולתם האנטי־יהודית ופגיעתם הפיזית ביהדות, שהביאו להרס כלכלתה של פולין, שכן רב היה חלקם של היהודים במסחר המקומי והבינלאומי של פולין, בין בחכירות גדולות של אחוזות ומִכרות מֶלח, בין במלאכה ובמתן אשראי. הליכתם של יהודים לירידים בלובלין ובְיָרוסְלאב היא דוגמה לפעילותם הכלכלית הנרחבת שנמשכה מאות בשנים.

שַׁבְּתַי צְבִי, דַּרְכּוֹ וּמַסְעוֹתָיו

מַסְעוֹתָיו שֶׁל נָתָן הָעַזָּתִי

שבתי צבי

...תי צבי נולד בט' במנחם אב שנת שפ״ו (1626), שחל בשבת, לאביו מרדכי צבי. ...תא המשפחה מיוון ומשם עברה לאיזמיר. באיזמיר למד אצל ר' יוסף אסקאפה והוא שהסמיך כנראה את שבתי צבי בתואר 'חכם'. בשנות העשרים לחייו החל בנדודיו בסלוניקי, בערי הפלופונס, אתונה, בפטרס (כנראה מקום מוצא המשפחה). ב־1658 הגיע לקושטא. באותה שנה עשה את צעדיו ... לקראת דרכו המשיחית. בתחילת 1662 חידש את נדודיו: עבר ... רודוס ומשם למצרים, וקשר שם קשרים עם חכמיה וראשי העדה היהודית. ... 1662 הגיע שַׁבְּתַי צבי לארץ־ישראל ושהה כשנתיים בירושלים ובה הֵחל ... מעשים יוצאי דופן. שם אף פגש אישים שונים שנעשו לפעילים ראשיים ... שתמכה בו. מהם היו כמה תלמידי חכמים נכבדים ומובהקים כר' דוד ... מסלוניקי, ר' שמואל פרימו מברוסה, ר' יהודה שאראף ור' מתתיהו בלוך ... אך בין הנוהרים אחריו רבו בני ההמון ואף נוכלים לא מעטים. ב־1664 ... לצפת וקיבל על עצמו לשמש שליח של יהודי ירושלים במצרים לאיסוף ... למען יהודיה. בדרכו למצרים עבר דרך חברון ועזה. שם נשא לאשה את ... אשתו השלישית שנודעה כפרוצה. בדרכו חזרה ממצרים פגש בעזה את נתן ... אלישע חיים אשכנזי, מי שהיה לימים לנביאו של שבתי צבי. שם הוכתר ... בי״ז בסיון תכ״ה (31 במאי 1665), והוא היום המקובל כראשית התנועה.

... שנשלחו מארץ־ישראל, מצרים ומאיזמיר אל רחבי הגולה יצרו אווירה ... התעוררות עצומה שהפכה לתנועת המונים שהאמינו בשבתי צבי כמשיח ... לעם ישראל. באירופה המזרחית סייעו להתהוות התנועה תוצאותיהן ... גזירות ת״ח ות״ט, ומלחמות המוסקוביטים והשבדים ששטפו את פולין ... לפיכך היתה בפולין־ליטא משמעות מיוחדת במינה לבשורתו המשיחית. בכמה מקומות שימשה בשורה זו להתעוררות רבה שגררה אחריה ... (פינסק — 20 במארס 1666; וילנא — 28 במארס; לובלין — 27 אפריל). כמה משלחות יצאו מפולין אל שבתי צבי, הן בהיותו באיזמיר הן ... שהיה כלוא ב'מגדל עוז' בגַליפולי. אחד משליחים אלה, ר' נחמיה כֹּהן, ... היה לעורר משבר מכריע בתפיסתו של שבתי צבי כמשיח. אך גם במרכזי ... של היהדות כסלוניקי, אמסטרדם וליבורנו רבו הנוהים אחרי שבתי צבי. ... הדחף בתנועה היה הולדתה בארץ־ישראל ובשורת הגאולה שיצאה מן הארץ, כאשר לבשורת המשיחיות נצטרף חידוש הנבואה, שאושרה על ידי הרב של עזה, ר' יעקב נַג'ארה, וכמה חכמים נוספים. ההתעוררות הגדולה שאיחדה את עם ישראל בקצות עולם צירפה לתנועה זו אישים משכבות העם השונות: שמרנים ומקפידים על קלה כחמורה, מקובלים ופשוטי העם — כולם היו מאוחדים בעשיית התשובה הגדולה ובחזון הגאולה המשמשת ובאה. אשכנזים, ספרדים, אנוסים ששבו ליהדות, יהודים מתימן ומפרס; כל הגולה כולה נתאחדה בלהט התקוות הללו.

אך עד מהרה קמו לתנועה מתנגדים, הגדול שבהם היה ר' יעקב ששפורטש, תלמיד חכם ולמדן, שקיבץ את סיפור מלחמתו ב'ספר ציצת נובל צבי'. הוא לא היה היחיד. נמצאו לשבתי צבי מתנגדים אף במקומות רבים אחרים כמצרים, ירושלים, צפת, ועוד.

בינתיים נעצר שבתי צבי בשהותו בקושטא ונכלא בגַליפולי. נחמיה כֹּהן קיים ויכוח נוקב עם שבתי צבי. לאַחַר הוויכוח חל משבר אצל שבתי צבי והוא התאסלם ונקרא בשם מֶחַמֶד אֶפֶנְדִי (או עַזיז מחמד אפנדי), בדרכו זו הלכו מאמינים נוספים.

הידיעה על המרת הדת, שנתקיימה ככל הנראה ב־15 בספטמבר 1666, נפוצה לראשונה על־ידי התורכים ורק לאחר כמה ימים אושרה על ידי יהודי אדריאנופול. היא גרמה לאנדרלמוסיה ביהדות ולאבדן אמונה ודרך. היא יצרה אגדות מאגדות שונות על שבתי צבי ועל המומרים שנהגו אחריו והיוו לימים את כת ה'דוֹנְמֶה' בתורכיה.

נָתָן העַזָּתִי המשיך בפעולתו אף לאחר מכן, ובנדודיו הגיע אל שבתי צבי באדריאנופול ואף נשתקע בקרבת מקום מושבו ונתגורר בקַסטוריה. פעילותו של שבתי צבי לא נפסקה לאחר שנתאסלם והוא דרש ממאמיניו לנהוג כמוהו, אלא שלא כל אלה שהאמינו בו עשו כן. לאחר נסיונות ותקווה להתגלות מחודשת מת שבתי צבי בדולצִינו, בשעת נעילה של יום הכיפורים שנת תל״ז (17 בספטמבר 1676). אמונות ואגדות נרקמו לאחר מותו. נתן העזתי מת בדרכו לסַלוניקי בעיר סקופּיֶה ביום השישי י״א בשבט ת״מ (11 בינואר 1680). מימי ההמרה ואילך הלכו ונתגבשו במחתרת במקומות שונים חבורות מאמינים בשבתי צבי ובפעלו המשיחי ושנים רבות ניכרים היו סימני המשבר שתנועתו המשיחית חוללה ביהדות.

רָאשֵׁי הַתְּנוּעָה הַשַּׁבְּתָאִית לְאַחַר מוֹת שַׁבְּתַי צְבִי

לונדון
אמסטרדם
המבורג
ורשא
פרנקפורט
מיינץ
פראג
וורמס
מיץ
ריינוס
האוקינוס האטלנטי
ויניציה
מודינה
ליבורנו
אוויניון
רון
י.ה. צורף נחשב לנביא השבתאות. מתאר את התורה המשיחית העתידה ב'ספר הצורף'
1682–1677 מרדכי אייזנשטט עובר בדרום גרמניה וצפון איטליה כדי לחזק את האמונה בגאולה הקרובה
אברהם רוויגו. ב־1701 מתיישב בירושלים ומקים בה ישיבה שמרבית אנשיה שבתאים
משה פיינרג, מאור רופא, שמואל דה פאס ויהודת שרף
וולגה
דון
הים הכספי
הים השחור
דנובה
1682–1676 אברהם יכיני
קושטא
סלוניקי
גליפולי
איזמיר
כורדיסטן
חידקל
פרת
ים התיכון
צפת
ירושלים
חברון
עזה
קאהיר
נילוס
ים סוף
תימן
מכנס
יוסף אבן־צור מכריז, זמן קצר לפני מותו של ש״צ, כי הגאולה הסופית תבוא ב־1675
ג'רבה
טריפולי
1680–1674 אברהם מיכאל קרדוזו
1683 יוסף פילוסוף ושלמה פלורנטין עומדים בראש קבוצה של 300 משפחות העוברות המרה המונית לאסלאם, זוהי ראשית ה'דונמה'
0 200 400 ק״מ
115

• מרכז שבתאות בתקופת חייו של ש״צ
□ מרכז שבתאות לאחר מותו של ש״צ

שבתי צבי

נתן העזתי

אטלס כרטא
לתולדות עם ישראל
בימי הביניים

מאת פרופ׳ חיים ביינארט

האטלס מקיף תקופה של למעלה מאלף שנים — מפלישות הברברים לאירופה במאות הרביעית והחמישית ועד להתמוטטות תנועת שבתי צבי בסוף המאה השבע־עשרה — תקופה של גלות העם מארצו.

ארבעה חורבנות ידע העם היהודי בפרק זמן זה — כולם סופי תקופות הם, ובהתאם לכך נחלק האטלס לארבעה שערים: הראשון פותח בתיאור הפזורה היהודית במאות הרביעית והחמישית ומסתיים במסעי הצלב; השני מסתיים בחורבן הקהילות בעקבות המגיפה השחורה; השלישי מסתיים בגירוש ספרד; הרביעי בחורבן שבא בעקבות גזירות ת״ח ות״ט ובהרס הרוחני שבא עם התמוטטות תנועת שבתי צבי.

האטלס מבקש לתאר את התמורות, הנסיונות והאסונות שפקדו את עמנו בתקופה האמורה. בכל אלה עמד, ולא פסקה זיקתו והתייחסותו של עם ישראל אל ארצו.

פרופסור חיים ביינארט הוא מוסמך האוניברסיטה העברית בתולדות עם ישראל, מקרא והיסטוריה. ב־1955 הוענק לו תואר דוקטור על עבודתו: משפטי האינקוויזיציה נגד מתייהדים בטולידו בתקופת גירוש ספרד. כיום מכהן כפרופסור לתולדות עם ישראל על שם ברנארד צ׳ריק, באוניברסיטה העברית בירושלים. משנת 1951 ואילך התמחה בחקר יהדות חצי האי האיברי ותולדות האנוסים, ועבד בארכיוני ספרד ופורטוגל. בשנים 1973-1965 כיהן כיועץ אקדמי ודיקן באוניברסיטת בן גוריון בנגב. חבר בכתובים של האקדמיה המלכותית להיסטוריה של ספרד, באקדמיה לתרבות מכסיקו ובפטרונט של המוזיאון לתרבות יהודי ספרד בטולידו. זכה בפרס בן־צבי בשנת 1976 ובפרס א׳ ויז׳ניצר לתולדות עם ישראל בשנת 1981. בין ספריו: אנוסים בדין האינקוויזיציה, תל־אביב 1965; Records of the Trials of the Spanish Inquisition in Ciudad Real vol. I III, Jerusalem 1974 - 1981 Truyillo: A Jewish Commounity in Extremadura on the Eve of the Expulsion from Spain, Jerusalem 1980.